

Пробудження нації

До концепції історії українського
національного руху другої половини ХІХ ст.

Сергій Єкельчик

**ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІЇ
ДО КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.**

Сергій Єскельчик

**УНІВЕРСИТЕТ ІМ. МОНАША
ВІДДІЛ СЛАВІСТИКИ
МЕЛЬБУРН
1994**

THE AWAKENING OF
A NATION
TOWARD A THEORY OF THE
UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT
IN THE SECOND HALF OF THE
NINETEENTH CENTURY

Serhy Yekelchuk

MONASH UNIVERSITY
SLAVIC SECTION
MELBOURNE
1994

**Published by the Slavic Section,
Department of German Studies and Slavic Studies,
Monash University, Clayton, Victoria 3168, Australia**

**Copyright © Slavic Section
Monash University**

ISBN 0 7326 0546 6

Cover and design by Stuart Wagstaffe

**Printed and bound in Australia by
Monash Printing Services, Caulfield**

Вступ

Наприкінці 1980-х років на хвилі “гласності” історикам і читацькому загалові в Україні відкрилися дві заборонені раніше теми: колишні “буржуазні націоналісти” та колишні “зарубіжні фальсифікатори”. Тобто стало можливим відносно вільно і об’єктивно вивчати історію українського національного руху та її сучасні зарубіжні інтерпретації. Почали з’являтися друковані в Україні статті і книжки про розвиток української ідеї, боротьбу за національне визволення, вийшли нові підручники.

Значна частина їх намагалася переосмислити історію України серйозно та об’єктивно. (Тут і далі ми ведемо мову про історію України до 1917 року). Однак утаємничений і навіть просто уважний читач міг помітити дивні речі, що подекуди діялися на їх сторінках. “Революційні демократи і прихильники дружби народів” без особливих пояснень були перефарбовані на “полум’яних борців за незалежність”. Видатні теоретики федералізму поставали самостійниками в душі, малочисельні партії і групи практично без будь-якого впливу подекуди раптом стали ілюструвати рух широких мас до національної державності. Часом це нагадувало більшовицьке переписування історії у 1920-х—30-х роках. Хочемо помилитися, але жодну з серйозних *проблем* історії дореволюційного українського відродження—проблем,

“відрижка“ яких дасться нам взнаки ще нині—не було проаналізовано, а часом навіть й не названо.

Чи вповні було завершене до Першої світової війни і революції формування української нації? Чи не йдуть корені національної несвідомості та індивідуалізму в цілих регіонах України глибше останніх сімох десятиліть? Чи повністю відбувся на українських землях у ХІХ та на початку ХХ ст. історично необхідний процес національного пробудження? Що єднало його із подібними процесами в Європі, а що творило специфіку і якими були її наслідки? Чому і як склалося історичне випередження Галичиною інших етнічних українських земель у цьому процесі? Відповідь на ці та багато інших питань потребує, на нашу думку, осмислення історії України насамперед другої половини ХІХ ст. І проста зміна різко негативної оцінки певних осіб, фактів та явищ на таку ж різко позитивну навряд чи може допомогти тут.

Західне українознавство, що десятиліттями могло вільно вивчати (щоправда, у віддаленні від архівних джерел) історію українського національного відродження, зробило у цьому напрямку значно більше. Західна історіографія 1960-х—80-х рр. (переважно англомовна), обізнана із новітньою світовою методологією дослідження національних рухів, зробила, на наш погляд, найплідніший внесок у теоретичне осмислення історії українського дореволюційного національного руху. Її досвід, однак, не є ще належно поцінований сучасними дослідниками в Україні. Останні, за нашими спостереженнями, у більшості своїй спираються безпосередньо на праці і концепції сучасників і учасників тих подій. Так само незаслужено вилучено з наукового обігу ті об'єктивні і

цінні думки, що все ж вдавалося (як ми збираємось показати) опублікувати з цього приводу за радянських часів.

Звідси і завдання цієї книжки—спробувати звести разом концепції та оцінки історії українського національного руху ХІХ—початку ХХ ст. в сучасній західній історіографії із відповідними поглядами і теоріями радянської та пост-радянської історичної науки. Завдання суто історіографічне, звідси і характер книжки: багато цитат, викладів та аналізу позицій інших дослідників. Але автор намагався також висловити власну позицію з найпринциповіших питань, підкріпити якесь положення архівним матеріалом, вказати на (можливо) перспективне рішення чи напрямок досліджень.

Метою книжки є не так викласти одну готову концепцію історії українського національного руху, як дати можливість кожному читачеві скласти на основі поданого матеріалу і міркувань своє, можливо, відмінне від авторського, бачення головних шляхів розвитку дореволюційного українського руху. Будь-яка полеміка з автором буде, таким чином, сприйматися ним як надзвичайно позитивний наслідок його праці, бо в якійсь мірі сприятиме концептуалізації історії українського національного руху.

Хоча перша глава пропонованої читачеві книжки і зосереджується на осмисленні закономірностей розвитку українського національного руху ХІХ—початку ХХ ст. в цілому, обсяг дозволив нам роглянути докладніше у другій главі лише один із періодів його історії: 1840-і—1880-і роки. Можливо, саме для цього періоду автоматична зміна “мінусів” на “плюси” була б найшкідливішою. Бо більшість тенденцій, що були

(деякі й досі є) провідними в українському русі, закладалися, на нашу думку, саме в ті роки.

В основі книжки лежать перші дві глави кандидатської дисертації автора, підготовленої у 1989—1991 рр. в Інституті історії України АН України. Автор хотів би скласти тут глибоку подяку своєму вчителю і керівникові згаданої дисертації—завідуючому відділом професору Віталію Григоровичу Сарбею. Автор також вдячний своїм колегам з відділу історії України ХІХ—початку ХХ ст. Інституту історії України: докторам історичних наук Валентині Іванівні Кізченко та Надії Андріївні Шип, кандидатам історичних наук Людмилі Георгіївні Івановій, Юрію Павловичу Лаврову, Тамарі Іванівні Лазанській, Лілії Григорівні Москвич, Олександрю Федоровичу Овсієнку, Павлу Георгійовичу Усенку, а також Олександрю Васильовичу Лисенку, Олександрю Миколайовичу Машкіну та Євгену Дем'яновичу Петренку—за їхню доброзичливу допомогу і участь в обговоренні тексту дисертації, так само як і своїм шановним офіційним опонентам: професору Анатолію Васильовичу Санцевичу та доценту Азі Кирилівні Волощенко.

Подяка за допомогу із отриманням деяких закордонних видань належить професорам Роману Шпорлюку (Гарвардський університет, США) та Роману Сербину (Університет Квебеку в Монреалі, Канада), доктору Девіду Б. Сондерсу (Університет Ньюкастлю-на-Тайні, Англія), особливо ж—професору Джону-Полу Химці (Університет провінції Альберта, Канада), котрий також дав авторові деякі цінні коментарі та пояснення. Автор висловлює подяку за різноманітну допомогу співробітникам наукової бібліотеки Інституту історії АН України, Центральної

наукової бібліотеки АН України, Державної історичної бібліотеки України, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву м. Києва, а також Головної бібліотеки Університету ім. Монаша (Мельбурн, Австралія).

Пропонована читачеві книжка була завершена та підготовлена до друку під час перебування автора на стажуванні при відділі славістики Університету ім. Монаша, що було фінансоване Фундацією українознавчих студій Австралії та Союзом українських організацій Австралії. Поява книжки була б неможливою без всебічної допомоги голови секції славістики доктора Марка Павлишина. Крім великої організаційної праці та численних плідних ідей, що виникли під час наших розмов, доктор Павлишин люб'язно погодився за допомогою пані Олі Павлишин переглянути рукопис книжки, за що їм обом належить особлива подяка.

Глава 1

Український національний рух ХІХ—початку ХХ ст.: Загальноєвропейська модель та українська специфіка

§1. Термінологічні шукання дослідників національного руху. Історія України та українського національного руху ХІХ—початку ХХ ст. у світлі теорії “історичних” та “неісторичних” націй.

В сучасній зарубіжній історіографії усталеною є характеристика історії України ХІХ—початку ХХ ст. як періоду “національного відродження”.¹ В історичній науці колишнього СРСР цей термін не застосовувався до України під страхом звинувачення в “буржуазному націоналізмі”. Можна помітити, що певна тінь ідеологічного навантаження ще й досі тяжіє над цим терміном, заважаючи його широкому (і головне—науково обґрунтованому) сприйняттю в історичних

¹ 'Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History: Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978,' in Ivan L. Rudnytsky and John-Paul Himka, eds., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981), pp. 237-245; O. Subtelny, A. Zhukovsky, 'History of Ukraine,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2 (Toronto: University of Toronto Press, 1988), p. 161.

дослідженнях українських вчених.

Варто зауважити, однак, що радянське слов'янознавство використовувало це поняття (щодо зарубіжних слов'ян) на протязі кількох десятиріч і навіть увійшло у тривалі теоретичні дискусії про його зміст. Наприклад, С.О.Нікітін розумів під слов'янським відродженням “початковий період складання нації, початковий період формування національної свідомості до того, поки сформується політична програма нації”, а В.І.Злиднєв пропонував навіть не обмежувати це поняття “лише початковим періодом”.² І хоча в останні роки висловлювалась думка про необхідність трактувати національне відродження слов'янських (та інших балканських) народів перш за все як історико-культурний рух,³ ми схилиємось до прийняття точки зору В.А.Дьякова. Останній розглядає це поняття як тісно пов'язане з соціально-економічними зрушеннями, що є характерними для періоду “переходу від феодалізму до капіталізму”, процесами формування націй,

² С.А. Никитин, “Общие черты и специфические особенности формирования наций в XIX в. (Преимущественно на южнославянском материале),” в кн. *История, культура, фольклор и этнография славянских народов: XI Международный съезд славистов (Прага, 1968): Доклады советской делегации* (М.: Наука, 1968), стор. 76; В.И. Злыднєв, “Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (Итоги и перспективы исследования),” в кн. *Культура и общество в эпоху становления наций (Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII—70-х годах XIX в.)* (М.: Наука, 1974), стор. 15. Тут і далі всі переклади зроблено автором.

³ И.И. Середа, “Национальное возрождение (К вопросу о типе культуры),” *Советское славяноведение*, 1989, ч. 3, стор 42-53; вона ж, “Типы и направления национальных культурных процессов в Центральной и Юго-Восточной Европе,” в кн. *Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII-XIX вв.: Типология и взаимодействия* (М.: Наука, 1990), стор. 17.

національної свідомості та національних культур, національними рухами та національно-визвольною боротьбою, спрямованою до відновлення або завоювання політичної незалежності.⁴ Подібний підхід є характерним також для праць багатьох інших авторитетних слов'янознавців.⁵

Як бачимо, немає підстав відмовлятися від використання цього терміну в аналізі історії України ХІХ—початку ХХ ст. Питання, однак, в тому, чи можна зводити до цього усе різнобарв'я історичних подій більш ніж столітнього періоду. Противників такого підходу легко зустріти серед сучасних західних українознавців. Канадський історик Дж.-П.Химка, наприклад, зауважує: “Назвати ХІХ століття “ерою національного пробудження”—значить переоцінити останнє. Наприклад, ріст промисловості у південній Україні є важливим явищем, котре ігнорували в історичних дослідженнях, мабуть, тому, що бачили лише національне пробудження. Також, в той самий час, що і національне пробудження, в Україні, як і майже повсюди в Європі в ХІХ ст., відбувалося нове

⁴ В.А. Дьяков, “Эпоха “национального возрождения“ в Центральной и Юго-Восточной Европе (социальное содержание, периодизация, пути исследования),“ в кн. *Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы* (М.: Наука, 1977), стор. 31.

⁵ Д.Ф. Марков, *Сравнительно-исторические и комплексные исследования в общественных науках: Из опыта изучения истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы* (М.: Наука, 1983), стор. 15, 44; А.С. Мыльников, В.И. Фрейдзон, “Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в ХУІІІ-ХІХ веках (закономерности, типология и периодизация процесса),“ *Вопросы истории*, 1987, ч. 8, стор. 60-78.

соціально пробудження“⁶.

З цього, втім, не треба робити поспішного висновку, що соціально-економічна проблематика цього періоду нібито ігнорується західними науковцями. Розглядаючи навіть у першому наближенні понятійний апарат, що використовується ними під час аналізу історичних подій ХІХ—початку ХХ ст. на Україні, ми поруч із “національним відродженням” натрапляємо на поняття “економічне зростання”, “соціальна мобільність” та—найважливіше—“модернізація”.⁷

Практичні спостереження над новітньою українською історіографією вказують на те, що поняття “національне відродження” та “національний рух” у ній часто ототожнюються, хоча перше (на відміну від другого) вживається також для опису явищ культури. Ми не будемо розпочинати тут теоретичної дискусії над тим, яка частина фактів і актів національної культури може належати також до поняття “національний рух”. Але обмеженість місця скеровує нас до рішення уникнути у цій книзі аналізу

⁶ 'Problems of Terminology and Periodization...', pp. 253-254. Підкреслення Дж.-П. Химки.

⁷ У теоретичному плані проблему співвідношення модернізації та національного відродження найглибше дослідив Р.Шпорлюк, який довів, що історично успішним буває той національний рух, котрий розчищує дорогу для модернізації і прогрес якого є тісно пов'язаним із розвитком останньої. Див. Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* (Oxford: Oxford University Press, 1988), pp. 158-159; Roman Szporluk, 'War by Other Means,' *Slavic Review*, vol. 44, no. 1 (Spring 1985), pp. 23-24. Це визначення навряд чи можна було віднести до українського руху в Російській імперії перед 1917 р., оскільки модернізація на Україні, як ми будемо бачити далі, розпочалася і в подальшому проходила під

історії культури і обмежитись аналізом історії “національного руху”, як його розуміє пост-радянська українська історична наука.⁸

Під таке розуміння підпадають одразу три поняття, звичайні для англомовної наукової літератури. По-перше, це “націоналізм” (*nationalism*). Англомовна “Міжнародна енциклопедія суспільних наук” досить загально визначає його як “політичне кредо, котре лежить в основі згуртованості сучасних суспільств і узаконює їх право на владу”.⁹ На практиці цей термін зазвичай вживається як відповідник радянського терміну “теорія та практика національних (національно-визвольних) рухів”. Відзначимо тут принагідно, що багато авторитетних західних дослідників розрізняють “макро-націоналізм” і “міні-націоналізм”—практично те ж саме, більш звичне для радянської історіографії розрізнення, відзначене свого часу вождем більшовиків між націоналізмом гноблячої нації і націоналізмом нації пригнобленої.¹⁰

Далі, широко вживаним є також термін *nationbuilding* (дослівно перекласти, “будування нації”), який розуміють як “проникнення національної ідеї в усі прошарки населення, перетворення етнічної маси на

проводом неукраїнців.

⁸ Див., наприклад, збірник *Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матеріали республіканської наукової конференції* (Запоріжжя, 1991).

⁹ 'Nationalism,' *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 2 (New York: Collier-Macmillan, 1972), p. 63.

¹⁰ Louis L. Snyder, *Macro-Nationalisms: A History of Pan-Movements* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1984), p. 3-4; В.И. Ленин, “К вопросу о национальностях или об “автономизации”, у: Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 45, стор. 358-359.

національну спільноту, що усвідомлює себе культурно та політично¹¹ або “складний процес, в ході якого цілий народ розвиває почуття, лояльність та соціальну солідарність [що є необхідними для усвідомлення] приналежності до єдиної нації¹². Як бачимо, поняття *nationbuilding* мусило б переважно відповідати процесові становлення масової національної свідомості. Однак, за справедливим зауваженням Н.Дьюк, у практиці західних історичних досліджень терміни “націоналізм” та *nationbuilding* часто вживаються як синоніми.¹³

Нарешті, в останні десятиліття все ширше застосування в історіографії знаходить власне термін “національний рух” (*national movement*). На думку чеського історика М.Гроха, що вважається одним із найавторитетніших у світі дослідників національних рухів, цей термін є “більш функціональним” при аналізі суспільних процесів, аніж “націоналізм” та ін.¹⁴ Справді, перевагою цього терміну є його більша, сказати б, соціологічна визначеність: він чітко вказує на реальний суспільний рух, що його можна піддати

¹¹ Ivan L. Rudnytsky, 'The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War,' in his *Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987), p. 377.

¹² G. Cohen, review of *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983), *Canadian-American Slavic Studies*, vol. 18, no. 1-2 (Spring-Summer 1984), p. 214.

¹³ N. Diuk, review of *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983), *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 9, no. 1 (Summer 1984), p. 117.

¹⁴ Miroslav Hroch, 'How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism?,' *East European Politics and Societies*, vol. 4, no. 1 (Winter 1990), p. 110.

кількісному аналізу (це з успіхом робив сам М.Грох). Але це не означає лише соціологічного погляду на такий рух: так само піддається національний рух і аналізу соціально-психологічному, його ідеологію можна з успіхом піддати деконструкції, вивчити її міфи і символи і так далі. Показово, що в останні роки термін “національний рух” утверджується і у пост-радянській вітчизняній історичній науці.¹⁵

Однак вивчення сучасної західної історіографії історії України XIX—початку XX століття показує, що розглянутий вище термінологічний апарат, незважаючи на деякий різнобій і плутанину, все ж не викликав суперечок і наукових дискусій. Натомість питання про особливості історичного розвитку України в нові часи і, головню, своєрідність національного та інших суспільних рухів XIX—XX ст. було постійно і жваво дискутованим.

Спробуємо простежити зміст проблеми на прикладі відомої статті І.Лисяка-Рудницького “Роль України в новій історії”, що її було вперше опубліковано у 1963 році і з того часу двічі передруковано англійською мовою (1964, 1987), і двічі—в українському перекладі (1966, 1973). (Ми користувалися останнім за часом англомовним варіантом). Автор виділяє два типи національних рухів у Східній Європі XIX ст.: у рухах першого типу керівництво залишалось за традиційною правлячою верствою, шляхетством; програми цих рухів відзначалися історичним

¹⁵ Показовими в цьому плані були вже доповіді, вміщені у збірнику *Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матеріали республіканської наукової конференції* (Запоріжжя, 1991), хоча назва самого збірника ще належить старим часам.

легітимізмом, а головною метою було відновлення державності в історичних кордонах (яскравий приклад—Польща). В рухах другого типу, до яких автор відносить і український, через знищення або асиміляцію національного шляхетства провідну верству треба було створювати заново, а зусилля діячів цього руху спрямовувались головню на те, щоби піднести етнічну спільноту до “політично усвідомленого національного існування”.¹⁶ “Ці дві категорії,—підсумовує Лисяк-Рудницький,—звичайно називають націями “історичними” та “неісторичними”.¹⁷

Відомо, що подібний поділ народів на “історичні” та “неісторичні” запровадив свого часу Гегель.¹⁸ В середині і другій половині ХІХ ст. цей поділ знайшов свій граничний вираз у позитивістській концепції “державних” народів, що створили систему політичної публічної влади, і “общинних”, що не здібні до державних форм суспільного життя і приречені стати жертвою експансіонізму перших. В останні десятиліття ця ідея у прихованому вигляді міститься у протиставленні “політичних” та “неполітичних” (“етнічних”) націй, досить широко розповсюдженому в західній науці.¹⁹

¹⁶ Ivan L. Rudnytsky, 'The Role of Ukraine in Modern History,' in his *Essays...*, p. 12.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Г.В.Ф. Гегель, “Философия истории,” у: Гегель, *Сочинения*, т. 8 (М.: Соцэкгиз, 1935), стор. 60-61, 76-77 та ін.

¹⁹ Jaroslav Krejčí, Vitezslav Velimsky, *Ethnic and Political Nations in Europe* (New York: St. Martin's Press, 1981). Докладніше про це див. у нашій статті: С.А. Екельчик, “К вопросу о классификации наций и национальных движений в современном немарксистском обществознании,” *Проблемы*

Отже, в західній історичній науці традиційним є уявлення про “неісторичний” характер української нації в нові часи (принаймні, до 1991). Як слушно зауважив О.Пріцак, гегелівський поділ націй на “історичні” та “неісторичні” “все ще є стандартом для оцінки права будь-якої нації мати власну історію. Оскільки не існувало української держави в дев’ятнадцятому столітті, Україну ігнорують або відсилають на роль так званої неісторичної нації”.²⁰ Легко помітити, що у цьому питанні є двоподіл і між західними українознавцями. Одні з них більш або менш послідовно відкидають цю тезу (О.Пріцак, Дж.Грабович), інші ж, навпаки, обстоюють її, інколи дещо змодифікувавши (І.Лисяк-Рудницький, Р.Шпорлюк).

Розглянемо аргументи прихильників та противників цієї теорії. У найбільш чіткому вигляді їх було сформульовано в часі дискусії між І.Лисяком-Рудницьким та Дж.Грабовичем на сторінках “Harvard Ukrainian Studies” у 1981 році. Приводом для дискусії послужила книга Грабовича “До історії української літератури”, присвячена критичному аналізу фундаментальної “Історії української літератури” Дм.Чижевського. Чижевський одним із перших застосував категорію “неісторичності” або “неповноти” до української нації у науковому дослідженні. Зокрема, широко відомим стало його визначення української літератури як “неповної літератури неповної нації”.²¹

Відкидаючи цю концепцію Дм.Чижевського,

философии, 1990, ч. 86, стор. 124-133.

²⁰ 'Problems of Terminology and Periodization...', pp. 234-235.

²¹ Дм. Чижевський, *Історія української літератури: Від початків до доби реалізму* (Нью-Йорк, 1956), стор. 322-323.

Дж.Грабович назвав поділ націй на “історичні” та “неісторичні”, “повні” та “неповні” поняттям не з галузі науки, а “радше політичної пропаганди”.²² І.Лисяк-Рудницький натомість схарактеризував ці поняття як “законні категорії історичного пізнання”.²³ Головну різницю між двома типами націй він бачив у збереженні історичними націями (навіть при втраті незалежності) “представницького вищого класу як носія політичної свідомості та “високої культури” як, наприклад, дворянство в Польщі чи Угорщині. “Неісторичні” ж нації втратили свій правлячий клас і “звелися до неосвічених народних мас із незначною, якщо взагалі якоюсь, національною свідомістю та культурою переважно протонародного гатунку”.²⁴

У своїй відповіді Дж.Грабович намагався довести, що говорити про втрату українського правлячого класу є перебільшенням. Адже, пише він, Бантиш-Каменський, Бодяньський, Маркович, Максимович, Каразін, Мартос, Галаган і фактично всі українські письменники від Котляревського до Квітки і Гребінки, і потім навіть Костомарова і Куліша—“всі були із дворянського класу (здебільшого середнього та дрібного, але траплялося також—із вищих прошарків)”.²⁵

²² George G. Grabowicz, *Toward a History of Ukrainian Literature* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1981), p. 86.

²³ Ivan L. Rudnytsky, 'Observations on the Problem of "Historical" and "Non-Historical" Nations,' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 5, no. 3 (September 1981), p. 358.

²⁴ Там само, pp. 362-363.

²⁵ George G. Grabowicz, 'Some Further Observations on "Non-Historical" Nations and "Incomplete" Literatures: A Reply,' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 5, no. 3 (September 1981), pp. 376-377.

Хоча журнал не надав слова І.Лисякові-Рудницькому для відповіді на відповідь Дж.Грабовича, ми спробуємо дещо продовжити цю дискусію. Насамперед відзначимо, що названі Дж.Грабовичем особистості були за об'єктивним значенням своєї діяльності радше представниками нового провідника національного відродження, що вироблявся—інтелігенції, хоча і належали до дворянського стану. Пригадаємо, що Драгоманов, якого Дж.Грабович не називає (хоча із повним правом міг би назвати у цьому списку як спадкового дворянина і свідомого українця) неодноразово характеризував українську націю як “плебейську”.²⁶ Нащадки козацької старшини продовжували існувати в ХІХ столітті *фізично*, але не *національно*, як правлячий клас.

Як зауважував І.Франко, ще в середині ХУІІІ ст. мемуари Ханенка, Марковича та ін. показують “процес поступової асиміляції української козацької старшини з великоруським післяпетровським дворянством. Записки Винського (кінець ХУІІІ ст.) показують цей процес вже майже завершеним”.²⁷ А в той же час, як доводить відомий сучасний дослідник зденаціоналізації українського шляхетства З.Когут, в традиційному суспільстві, де політичний провід був виключною прорегативною вищих класів, “асиміляція місцевої еліти іншою культурою також означала

²⁶ Див., наприклад: М. Драгоманов, *Чудацькі думки про українську національну справу* (Київ, 1913), стор. 125.

²⁷ Іван Франко, “Южнорусская литература,” у: Франко, *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 41 (К.: Наукова думка, 1984), стор. 116.

втрату національного політичного представництва“.²⁸

Але чи це дає підстави віднести українську націю до “неісторичних”? Можна погодитись із Дж.Грабовичем в тому, що цей гегелівський термін, незважаючи на цілу традицію його прикладення до України, є неточним, невлучним і до того ж образливим. Адже насправді більшість дослідників не заперечує існування довгої і славної історії українського народу, а вживає визначення “неісторична нація” у значенні “нація із неповним соціальним складом, позбавлена національної політичної еліти“. Тому слід, може, прислухатись до пропозиції О.Пріцака і Дж.Решетара вживати натомість скорочений термін “неповна нація“ (*incomplete nation*).²⁹ До речі, уявлення про “неповну соціальну структуру пізньофеодального суспільства“ у деяких слов’янських народів можна зустріти в працях російських слов’янознавців,³⁰ а угорський науковець Е.Нідерхаузер ще у 1977 році говорив на міжнародній конференції слов’янознавців у Москві про “неповну соціальну структуру“ дореволюційної української нації.³¹

²⁸ Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate: 1760s-1830s* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1988), p. 304.

²⁹ Omeljan Pritsak and John S. Reshetar, Jr., 'Ukraine and the Dialectics of National-Building,' in *From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation* (Cambridge, Mass.: Ukrainian Studies Fund, 1984), p. 8.

³⁰ Див. А.С. Мыльников, В.И. Фрейдзон, “Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII-XIX веках (закономерности, типология и периодизация процесса),“ *Вопросы истории*, 1987, ч. 8, стор. 64.

³¹ Э. Нидерхаузер, “Типы историко-культурного развития у славянских народов,” в кн. *Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций 18-19 вв.: Материалы*

Отже, ми пропонували б відкинути лапки і говорити далі про неповну соціальну структуру української нації, що була спричинена у кінцевому рахунку зовнішнім політичним фактором—втратою державності. Бо саме через це українці пережили головні економічні і соціокультурні перетворення нового часу всередині більших політичних структур з домінуючою іншою нацією. Це призвело не лише до втрати (точніше, асиміляції: русифікації, полонізації, мадяризації) українського правлячого класу, але зумовило також багато інших наслідків, найважливішим з яких, можливо, був етнічно чужий характер міст України, зденаціоналізованість значної частини міських соціальних рухів.

Канадський соціолог-україніст Б.Кравченко свого часу досить доказово ствердив, що наприкінці XIX століття “характерною рисою міст на Україні було те, що вони, за декількома винятками, були російськими та єврейськими за національним складом та *Weltanschauung*”.³² Він обґрунтовував цей висновок аналізом матеріалів перепису 1897 року. За підрахунками Б.Кравченка, в цілому українці складали 30,3% мешканців міст України (на Правобережній Україні—27%, на Лівобережній—53,7%, Степовій—17,5%), причому в цілому по Україні, що знаходилась у складі Російської імперії, у містах із населенням від 2 до 10 тис. чол. вони складали 53%, від 20 до 50 тис.—30%, понад 100 тис.—лише 17%.³³ Готуючи свою

международной конференции ЮНЕСКО (М.: Наука, 1978), стор. 35-37.

³² Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (London: Macmillan, 1985), p. 5.

³³ Там само, pp. 10-11.

дисертацію наприкінці 1980-х років, автор цих рядків мусив за тодішньою традицією прискіпливо перевірити за першоджерелом дані, що ними оперує Б.Кравченко та повторити (з таким же кінцевим наслідком) його розрахунки. Єдине, що викликає у нас певне застереження—це ототожнення названої респондентами під час перепису рідної мови з їх національністю. Хоча альтернативного джерела ми не маємо (мова і конфесія були двома єдиними пунктами анкети перепису, що так чи інакше вказують на національність), можна припустити, що деяка частина українців назвала рідною мовою російську через побоювання дискримінації.

Це, однак, не зменшує необхідності докорінного переосмислення майже всього, що було написано про міста та міські рухи на Україні ХІХ—ХХ ст. в радянській історіографії. Зденаціоналізований характер міст України, особливо великих міст, якими саме процентами б він не визначався, був очевидним для сучасників. Леся Українка писала про Чернівці, що це місто “цікаве для малоросів у тому відношенні, що воно є єдиним значним європейським містом, де малоросійська мова прийнята скрізь, в домах та на вулиці, як *langue parlée*“.³⁴

Ми не будемо далі докладно розглядати тут інших дотичних проблем, в яких, на нашу думку, є потрібним докорінний перегляд усталених положень колишньої радянської історіографії. Вкажемо лише—в інтересах дальшого розгляду концепцій історії українського національного руху—на відомі положення

³⁴ Леся Українка, “Малорусские писатели на Буковине,” у: Леся Українка, *Зібрання творів у 12-ти тт.*, т. 8 (К.: Наукова

західного українознавства про російський або зрусифікований характер робітничого класу України та слабкість, якщо не практичну відсутність, національної буржуазії.³⁵

Перейдемо тепер до огляду специфіки розвитку українського національного руху, що була зумовлена згаданими вище особливостями історичного розвитку України. Насамперед це проблема лідерства в національному русі, необхідність висунути нову суспільну групу, що замінила б зденаціоналізоване українське шляхетство. На відміну, наприклад, від Чехії, де таку роль взяла на себе дрібна національна буржуазія, на Україні, за її практичної відсутності, таким проводирем національного відродження стала, як вже було сказано, інтелігенція. Взагалі і соціальна база всього українського національного руху обмежувалась практично тією ж інтелігенцією та селянством, причому останнє мало низький рівень національної свідомості та освіти. Лише на початку ХХ століття, із становленням українських соціал-демократичних партій, що вели пропаганду серед робітництва українською мовою та у зв'язку з припливом до міст селянства, заготованого ще на селі "Просвітами", почав виникати невеличкий національно свідомий сектор робітництва. Датована липнем 1907 р. доповідь УСДРП Штутгартському конгресові II Інтернаціоналу показує серед членів партії близько 1

думка, 1977), с. 62.

³⁵ Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness...*, pp. 33-35, 43-44; Geoff Eley, 'Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914-1923,' in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), pp. 219-220.

тис. міських робітників, а в контрольованих УСДРП профспілках, які щойно почали створюватися, ще близько 500 робітників³⁶.

Крім того, власне національний рух через втрату колишньої політичної еліти з її ідеологією мусив тепер виходити не з міркувань історичної легітимності, але ґрунтуватись перш за все на етнічних та лінгвістичних засадах. Це, в свою чергу, надало українському рухові популістського характеру; він поєднував боротьбу за національне визволення із боротьбою за соціальну справедливість і тому в цілі історичні періоди свого розвитку практично не мав консервативного крила. З цього, у свою чергу, впливав інший наслідок, що його О.Субтельний бачить як негативний: за відсутності українських консервативних партій та організацій українці таких переконань приєднувалися до російських консервативних рухів.³⁷ Це, звичайно, послаблювало загальний фронт українського руху, але водночас, на нашу думку, робило його більш цілісним та ідейно однорідним. Можливо, що в історичному плані для підготовки до важких випробувань 1917—1920 рр. це було важливішим, аніж “повний спектр” української політики.

Водночас стосунки між національно-визвольною та соціально-визвольною тенденціями в українському національному русі слід розуміти діалектично.

³⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі: ЦДІА України), фонд 275, опис 1, справа 1434, арк. 5-5 зв.

³⁷ Orest. Subtelny, *Ukraine: A History* (Toronto: The University of Toronto Press, 1988), p. 296. Тут і далі ми використовуємо це видання, оскільки український переклад Ю. Шевчука, що вийшов друком 1991 р. у київському видавництві “Либідь”, подекуди не передає точно тексту оригіналу.

Цікавою і слушною здається нам думка Е.Леміса, що в епоху Шевченка, наприклад, вони “співіснували в єдиному ідеалі свободи”, але з часом із розвитком організаційної інфраструктури українського руху все більше приходили у протиріччя, що яскраво висловилося в історії розколу Революційної української партії (РУП) на початку ХХ століття.³⁸ Очевидно, можна додати, що вирішальне загострення цього протиріччя і “зняття” його (з подальшим початком нового циклу від єдності до антагонізму) приніс період падіння самодержавства та створення державності.

Важливим гальмівним чинником у розвитку української національної свідомості та національного руху були переслідування української культури і брак політичних свобод в Російській імперії. Центр українського відродження вимушено десятиліттями переносився до Галичини, що не могло не накладати певного відбитку на самий характер цього відродження. Багато полемічних списів було зламано істориками навколо теорії так званого “українського П’ємонту”, Галичини як динамічного ядра національного відродження. Така роль регіону, на думку західних істориків, була визначена цілою низкою обставин. Це—політика уряду Австро-Угорської імперії, що дозволяв розвиватися (обмеженому) українському рухові в регіоні на противагу польському, відносно ранній розвиток освіченого класу—греко-католицького духовенства, що взяло на себе лідерство на перших етапах національного відродження, відносно вільний розвиток

³⁸ A. Lamis, 'Some Observations on the Ukrainian National Movement and the Ukrainian Revolution, 1917-1921,' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 2, no. 4 (December 1978), p. 528.

міст (особливо—Львова) як центрів українського політичного і культурного життя, але, може, в першу чергу, глибоке вкорінення в селянських масах національної свідомості завдяки ранньому початку праці на селі українських культурно-просвітніх товариств та кооперативів.³⁹ Всі ці пункти були очевидними вже для сучасників і їх фактично було намічено у відомій статті М.Грушевського “Український П’ємонт”. Грушевський, однак, підкреслював, що таке становище є штучним і тимчасовим (повна протилежність тому, що приписували йому радянські “критики” теорії “українського П’ємонту”): “Повільне розкріпачення українського слова та створення умов правомірного громадянського існування, що відбуваються на наших очах, починають відновлювати тяжіння українських земель до своїх природніх—географічних та історично створених центрів, тоді як попередній півстолітній період запеклих гонінь на будь-який прояв національного життя і громадської самодіяльності зосередив був його на кілька десятиріч поза сферою загальноросійського розшуку, в сусідній українській Галичині”⁴⁰. Крім того, у працях сучасних західних істориків йдеться вже не так про самий “П’ємонт”, як про “комплекс П’ємонту” в мисленні галицької інтелігенції.⁴¹ По-друге, вказується, що такого значення Галичина набула головним чином

39 Див. Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, eds., *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982).

40 М. Грушевський, “Украинский Пьемонт,” в його кн. *Освобождение России и украинский вопрос* (СПб., 1907), стор. 120, 115.

41 Ivan L. Rudnytsky, ‘The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule,’ in *Nationbuilding and the Politics of Nationalism...*, p. 51.

завдяки вихідцям із Наддніпрянської України (насамперед Драгоманов та Грушевський), що вивели тамтешній український рух за межі “вузького провінціалізму”.⁴² А “благодатне” правління Габсбургів привило галицьким українцям “багато характеристик консервативної та еволюційної політики, що практикувалася у Відні”.⁴³

Ми хотіли б, однак, заперечити проти досить популярної в західній науці теорії, що український національний рух в Галичині та на Наддніпрянській Україні “розвивалися цілком відмінними шляхами”,⁴⁴ або що у Галичині розвинувся “цілком відмінний рух”.⁴⁵ На нашу думку, український рух залишався єдиним, відмінними були лише форми його прояву в різних умовах. На користь цього свідчить тісне співробітництво українців, розділених російсько-австроугорським кордоном, принаймні від 1860-х років, сприйняття як ідейних провідників певними частинами галицького суспільства наддніпрянців Драгоманова, Антоновича, Куліша, нарешті, провідне місце Грушевського в громадському, культурному та політичному житті Галичини 1890-х та 1900-х років, що так само перейшло до нього на Україні Наддніпрянській після його повернення туди після

42 Geoff Eley, *Op. cit.*, p. 226.

43 Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1980), p. 6.

44 Там само.

45 Lawrence D. Orton, 'Editor's Introduction,' in Jan Kozik, *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815-1849*, edited and with an introduction by Lawrence D. Orton, translated from Polish by Andrew Gorski and Lawrence D. Orton (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies,

1905 року.

Меншою мірою, на думку західних істориків, можна говорити про досягнення українського відродження на Буковині, що в цілому повторювала галицьку модель, як в соціальній структурі, так і у формах національного руху, і навіть у партійному спектрі кінця XIX століття: націонал-демократи, радикали та соціал-демократи.⁴⁶ На Закарпатті ж, де після 1867 р. здійснювалася інтенсивна політика мадяризації (а перед тим два десятиліття домінували русофіли), ще на початку XX ст. продовжувався процес вироблення національної ідентичності. В новітню епоху населення цього краю вступило без викристалізованої національної свідомості, а поновне національне пробудження тут почалося після 1918 р., коли Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини.⁴⁷

Розвиток українського національного руху стримував та послаблював також брак територіальної єдності. Йдеться не лише і не так про поділ українських етнічних земель між Російською та Австро-Угорською імперіями. Разючими були регіональні відмінності на Наддніпрянській Україні. Приміром, найбільша частка національної інтелігенції (за підрахунками Б.Кравченка, 45% чиновників і понад 40% вчителів) наприкінці XIX ст. була зосереджена на

1982), p. xiii.

⁴⁶ V. Kubijovyč and A. Zhukovsky, 'Bukovyna,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1 (Toronto: University of Toronto Press, 1984), pp. 318-319.

⁴⁷ Paul R. Magosci, *The Shaping of A National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1948* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1979), pp. 1-3; Ivan L. Rudnytsky, 'Carpatho-Ukraine: A People in Search of Their Identity,' *East European Quarterly*, vol. 19, no. 2 (June 1985), pp. 141, 144.

Лівобережній Україні,⁴⁸ що робило її регіоном особливого впливу національного руху, надто ж порівняно зі Степовою Україною, де національне життя було розвинуте слабо. І.Лисяк-Рудницький, говорячи про “брак територіальної інтеграції” на дореволюційній Україні, називає це “вірним знаком того, що української нації, у повному сенсі слова, в той час не існувало”.⁴⁹ Однак не слід брати ці слова надто буквально: як правило, йдеться просто про незавершеність історичного формування української нації. В іншому місці той же Лисяк-Рудницький каже про кінець ХУІІІ—початок ХХ ст. як еру, коли “слідом за глибокими соціальними та культурними змінами, почала виникати нова (*modern*) українська нація”.⁵⁰ До речі, радянська історіографія часів перебудови також уже твердила, що в дореволюційні часи процес формування (чи консолідації) української нації остаточно не завершився.⁵¹ Саме це у кінцевому рахунку пояснює характерну для України ХІХ—початку ХХ ст. спорадичність проявів національного руху, індиферентність значної частини населення до національного питання.

Досі ми розглядали переважно *специфіку* України та українського національного руху на європейському тлі. Подивимось тепер, що було сказано в історіографії і що

48 Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness...*, p. 36.

49 Ivan L. Rudnytsky, 'The Role of Ukraine in Modern History,' in his *Essays...*, p. 24.

50 'Problems of Terminology and Periodization....' p. 239.

51 В.Г. Сарбей, “Становлення і консолідація української капіталістичної нації у світлі положень праць основоположників марксизму-ленінізму,” *Історичні дослідження:*

ще можна сказати про спільні для українського та інших європейських національних рухів організаційні форми та ідеологічні моделі. Важко повністю погодитись із твердженням Е.Сміта про існування кількох “історичних випадків націоналізму” (Німеччина, Італія, Угорщина), звідки “вторинні націоналізми” Південної та Східної Європи (Е.Сміт називає сербів, греків, чехів, словаків, євреїв, українців, поляків та румун) “запозичили свої образи, концепції та гасла”.⁵² Звичайно, повністю заперечувати такий вплив не можна. Навіть радянська історіографія свого часу визнавала, що “італійський визвольний рух... зробив значний внесок до ідеологічного арсеналу національних рухів в Австрійській імперії та на Балканах”.⁵³ Однак, це запозичення здебільшого стосувалося зовнішніх форм (наприклад, самі назви “Молода Україна” чи “Україна Iugedenta”, очевидно, навіяні легендарним італійським зразком, але поява такої організації, саме такої брошури була зумовлена власними закономірностями історичного розвитку України).

Не менш цікавим є порівняльний аналіз ідеологічного обґрунтування українського та інших національних рухів. Спробуємо застосувати тут положення Г.Голдблатта, що виділяє в ідеологіях слов'янського відродження взагалі два найважливіші елементи: 1) “наднаціональну тенденцію”, що ґрунтується на усвідомленні приналежності до більшої

Вітчизняна історія, 1990, ч. 16, стор. 10.

⁵² Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism* (London: Harper and Row, 1971), p. 29.

⁵³ *Освободительные движения народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма* (М.: Наука, 1981), стор. 265.

духовної та культурної спільноти—переважно слов'янського світу; 2) “більш конкретний тип патріотизму окремої етнолінгвістичної спільноти”.⁵⁴ У випадку України ХІХ—початку ХХ ст. цим двом тенденціям, очевидно, відповідали: першій—слов'янський федералізм (пізніше—ідея федералізації Російської імперії від Драгоманова до Грушевського і, нарешті, проекти Чорноморсько-Балтійської федерації), а другій—українська національна (перед тим—етнічна) самосвідомість та ідеологія українського національного руху.

Цей останній національний патріотизм закріплюється шляхом створення чи актуалізації символів, міфів, політичних та соціальних ідеологій. Для українців надзвичайно важливу роль в процесі “закріплення” відіграла концептуалізація козацького минулого, що забезпечувала базис для нової української національної свідомості.⁵⁵ Це відобразилось на наукових та літературних інтересах діячів українського національного відродження, аж до пропагандистської літератури початку ХХ ст. Але у світлі сказаного вище про популізм українського руху і майже повну відсутність в його ідеології історичного легітимізму, ще важливішим уявляється висновок австралійського вченого М.Павлишина. Досліджуючи “Енеїду” Котляревського, він довів, що в ній автор

⁵⁴ Harvey Goldblatt, 'Orthodox Slavic Heritage and National Consciousness: Aspects of the East Slavic and South Slavic National Revivals,' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 10, no. 3/4 (December 1986), p. 336.

⁵⁵ George G. Grabowicz, 'Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol', Ševčenko, Kuliš,' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 5, no. 2 (June 1981), p. 171.

об'єднує дві візії національного міфу, що пізніше стали антагоністичними: прославлення козацького минулого і способу життя козацької старшини (історичний легітимізм) та декларування вірності простому (демократичному) селянству, що репрезентувало для нього сучасну йому українську націю.⁵⁶ На жаль, ця традиція об'єднання демократичного елемента та історичної традиції не затрималась в ідеології українського руху другої половини ХІХ ст. Тим не менше, дослідження міфів та традицій і їх ролі в українському відродженні давно є на часі.⁵⁷

§2. Періодизація історії українського національного руху ХІХ—початку ХХ ст.: у пошуках критерію.

Незважаючи на сказане в попередньому параграфі про важливість осмислення принципів *особливостей* історичного розвитку української нації, практично всі спроби періодизації історії українського національного руху закономірно виходять із спільних моделей або містять стійкі порівняння з іншими європейськими національними рухами.

Найвпливовіша на сьогодні періодизація (фактично—ціла концепція) історії українського

⁵⁶ Marko Pavlyshyn, 'The Rhetoric and Politics of Kotliarevsky's *Eneida*,' *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 10, no. 1 (Summer 1985), pp. 20-21.

⁵⁷ Див. нашу статтю: Serhy Yekelchuk, 'The Body and National Myth: Motifs from the Ukrainian National Revival in the 19th Century,' *Australian Slavonic and East European Studies*, vol. 7, no. 2 (1993), pp. 31-59.

національного руху ґрунтується на трьохфазній моделі, розробленій чеським істориком М.Грохом ще 1968 року для так званих “малих” європейських націй.⁵⁸ Ця модель високо оцінюється як західними науковцями, так і колишньою радянською історіографією.⁵⁹

У стислому формулюванні схема Гроха виглядає так: фаза А (“академічна”)—розробка вузьким колом академічних інтелектуалів “самої категорії нації”, етнографічні, філологічні та історичні дослідження; фаза В (“культурна” або “культурницька”)—фаза національної агітації, коли ширша мережа патріотів, що групуються навколо газет, журналів, культурних та просвітницьких товариств, національних шкіл, починає працю по розповсюдженню в масах національної свідомості; фаза С (“політична”)—ера масових національних рухів, виникнення національних політичних партій, початок широкої “мобілізації мас”.⁶⁰

58 Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der Patriotischen Gruppen* (Prague: Acta Universitatis Carolinae philosophica et historica, 1968); Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, translated by Ben Fowkes (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

59 Див. John-Paul Himka, review of *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, by Myroslav Hroch (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 14, no. 1/2 (June 1990), pp. 197-198; А.С. Мыльников, В.И. Фрейдзон, “Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII-XIX веках (закономерности, типология и периодизация процесса),” *Вопросы истории*, 1987, ч. 8, стор. 73.

60 Miroslav Hroch, 'How much Does Nation Formation Depend on

Сучасна західна історіографія осмислює історію українського національного руху головно в рамцях цієї схеми.⁶¹ У співвіднесенні першої фази з конкретними подіями історії України західні українознавці практично одноголосні. Наприклад, Р.Шпорлюк так визначає хронологічні межі “академічної” фази: кінець ХУІІІ—початок ХІХ ст., від скасування української автономії до праць Д.Бантис-Каменського, М.Маркевича та М.Максимовича включно. Характерні риси цього періоду—історичні, етнографічні, фольклористичні та філологічні дослідження, що “зробили можливим пізніше визнання України окремою нацією в тому сенсі, в якому національність почала утверджуватися в Європі наприкінці вісімнадцятого і на початку дев’ятнадцятого століття”.⁶² Із ним солідарні О.Субтельний та А.Жуковський, що також вважають показовим для цього періоду “інтерес, що його інтелігенція виявляла... до історії України, історіографії, етнографії та фольклору”.⁶³ На значення такої діяльності для становлення національної самосвідомості також вказують в останні роки і вчені

Nationalism?,' *East European Politics and Societies*, vol. 4, no. 1 (Winter 1990), p. 109.

⁶¹ Пор.. також дещо відмінну, але принципово подібну концепцію канадського історика П.Магочі. Див. П. Магочий, “Українське національне відродження: Нова аналітична структура,” *Український історичний журнал*, 1991, ч. 3, стор. 97-107.

⁶² Roman Szporluk, *Ukraine: A Brief History*, 2nd edition (Detroit: Ukrainian Festival Committee, 1982), pp. 41-42. Див. також: Р. Шпорлюк, “Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХУІІІ-початку ХІХ століть,” *Слово*, 1991, ч. 25, стор. 3; ч. 26, стор. 4-5.

⁶³ О. Subtelny, А. Zhukovsky, 'History of Ukraine,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2 (Toronto: Toronto University Press, 1988), p. 177.

України, наприклад, В.Г.Сарбей.⁶⁴

Цей самий процес відбувався і в Галичині кінця ХУІІІ—початку ХІХ ст. На думку П.Брока, вершиною “першої стадії національного пробудження” там була діяльність “Руської трійці”: М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького.⁶⁵ Практично про те ж саме писав радянський історик Ф.І.Стеблій.⁶⁶ Американський дослідник В.Маркусь вживає визначення “етнічне пробудження” для цього етапу історії українського руху в Галичині, а для двох наступних етапів відповідно “культурне самовизначення” та “прагнення політичного самовизначення”.⁶⁷

У визначені другої (“культурної” або “культурницької”) фази вже помітний значний різнобіч. У класичному розумінні (європейська модель М.Гроха) вона пов’язана із прийняттям народної розмовної мови як мови літератури і викладів у школах всіх рівнів, створенням наукових товариств та відкриттям університетських студій, розвитком преси та виданням спеціальної (наукової і т.п.) літератури народною мовою. Частина цих показників можна

64 В.Г. Сарбей, “Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст.,” *Український історичний журнал*, 1991, ч. 5, стор. 6-7.

65 Peter Brock, 'Ivan Vahylevych (1811-1866) and the Ukrainian National Identity,' in *Nationbuilding and the Politics of Nationalism...*, p. 116.

66 Ф.І. Стеблій, “Руська трійця” у контексті національно-визвольного руху на Україні та міжслов’янських зв’язків (30-40-і роки ХІХ століття),” *Вісник Академії наук УРСР*, 1987, ч. 8, стор. 51-52.

67 Vasyl Markus, 'Religion and Nationality: The Uniates of the Ukraine,' in *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe* (London: Macmillan, 1975), p. 103.

віднести лише до післяреволюційної України, але певна частина відповідає епосі Шевченка і громадівців, періоду після 1848 р. в Галичині, отже—середині та другій половині ХІХ ст. Але водночас в західній історіографії висловлювалась думка, що вже Братство св. Кирила і Мефодія “відкрило політичну фазу *nationbuilding*”⁶⁸ або, принаймні, для покоління 1840-х років головним завданням було “поєднання національної культури та політичної ідеології”⁶⁹.

Наявне тут протиріччя, на нашу думку, можна розв’язати у такий спосіб. Через переслідування царським урядом української мови та культури друга (“культурна“ або ж “культурницька“) фаза на Наддніпрянській Україні так і залишалась до революції незавершеною. Але з цього зовсім не випливає, що український національний рух не вступив до революції у політичну фазу. Навпаки, політизація національного руху, характерна для третьої фази, поступово проявлялась всередині другої—починаючи з кирило-мефодіївців та політичної ролі українців Галичини у 1848-49 рр.

Що ж до другого етапу українського руху в Галичині, то визнаний спеціаліст у цій галузі Дж.-П.Химка пропонує відраховувати його початок від революційних подій 1848-49 років, а “вважати другу фазу національного руху завершеною“ можна, на його думку, близько 1900 року.⁷⁰

68 O. Subtelny and A. Zhukovsky, 'History of Ukraine,' p. 177.

69 Orest Subtelny, *Ukraine: A History* (Toronto: Toronto University Press, 1988), p. 233.

70 John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (Edmonton: Canadian Institute of

Специфіка України виявилась також в тому, підкреслює Дж.Елі, що через несприятливі умови в Російській імперії “праця створення культурної інфраструктури нації була ще на ранній стадії”, коли розпочалася перша світова війна.⁷¹ І все ж більшість дослідників сходиться на тому, що на початку ХХ ст. (фаза С—“політична”) самий характер українського національного руху суттєво змінився. З одного боку, політичні проблеми та політичні рішення стали головними для національного руху, відтіснивши культурницьку працю. З іншого, на зміну традиційним підпільним “громадам” прийшли політичні партії з партійною дисципліною.⁷² Основний же зміст цього етапу, як ми вже казали, пов’язується в західному українознавстві, слідом за М.Грохом, із поняттям “мобілізації мас”.⁷³

Звичайно, в абсолютних цифрах ця “мобілізація” виглядає досить умовно. Як писав відомий мемуарист Є.Чикаленко, коли у 1903 р. практично всі активні діячі українського руху з Києва разом із провідними його представниками з Галичини виїхали до Полтави на відкриття пам’ятника Котляревському, всі вони розмістилися лише в двох вагонах. “Жартуючи казали

Ukrainian Studies, 1988), pp. xxv, 1.

⁷¹ Geoff Eley, *Op. cit.*, p. 227.

⁷² Yury Boshyk, 'Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900-1907,' in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), pp. 174-175.

⁷³ Див. Н. Kuromiya, review of *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, by Bohdan Krawchenko (London: Macmillan, 1985), *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 10, no. 1/2 (June 1986), p. 236.

ми, що коли, не приведи Боже, наш потяг розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації...“⁷⁴ Але й чисельність найбільших українських партій в період піднесення революції 1905-07 рр. не перебільшувала кількох тисяч членів (в УСДРП, за різними підрахунками, від 3 до 6 тис., в “Спілці”—4 тис.).⁷⁵ Втім, не будемо забувати, що в більшовиків, котрі, як довго вважалося, “вели за собою маси“, в цей період було на Україні не набагато більше членів: від 4,5 до 7 тис. за різними оцінками (а в меншовиків близько 10 тисяч).⁷⁶

На Наддніпрянській Україні недорозвинутий стан просвітницької та культурної інфраструктури серйозно гальмував політизацію мас на підтримку програми українського руху. В Галичині ж, де умови склалися більш сприятливо, на думку Дж.-П.Химки, до 1914 р. “процес *nationbuilding* ...був уже завершений“.⁷⁷

Кульмінацію українського національного руху цієї епохи слід, очевидно, вважати події української революції 1917-1921 рр.

⁷⁴ Є. Чикаленко, *Спогади (1861-1907)*, ч. 2 (Львів, 1925), стор. 127-128.

⁷⁵ Див. П.М. Шморгун, “Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и “Спілка“ в революции 1905-1907 гг.,” *Научная сессия по истории первой русской революции 1905-1907 гг.: Тезисы сообщений* (М., 1965), стор. 150-151; И.Ф. Курас, *Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине* (К.: Наукова думка, 1978), стор. 59, 62; І.Ф. Курас, *Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії)* (К.: Політвидав України, 1986), стор. 40.

⁷⁶ Див. П.Л. Варгатюк, П.М. Шморгун, *Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період* (К.: Політвидав України, 1990), стор. 42.

⁷⁷ John-Paul Himka, *Galician Villagers...*, pp. xxiii-xxiv.

У такому вигляді ця дещо змодифікована грохівська схема, на нашу думку, найліпше відбиває як закономірності, так і особливості розвитку українського руху і може бути з успіхом взята на озброєння у конкретних дослідженнях.

Крім “грохівської” схеми національного руху, що враховує як еволюцію його програмових цілей, так і соціальну базу, а почасти—і організаційні форми, у працях західних істориків можна знайти ще кілька цікавих спроб створення періодизації українського руху на основі одного чи кількох критеріїв. Насамперед це стосується взятих за основу програми та соціальної бази національного руху, а також розміщення його географічного центру.

Щодо програми усталеною думкою є те, що “підгрунття української політичної програми” було закладено кирило-мефодіївцями, а “класичний вираз” ця федералістична програма знайшла в працях М.П.Драгоманова і залишалась базовою для українського руху до початку ХХ ст.⁷⁸ Втім, перехід до самостійницької програми був історично неминучим і, за визначенням І.Лисяка-Рудницького, “відбувся в Галичині на межі століть, а у центрально-східній Україні в 1917-1920”. Названий автор пов’язує цей процес на Наддніпрянській Україні із “болісним досвідом із Росією Керенського, Леніна та Денікіна”,⁷⁹

⁷⁸ Ivan L. Rudnytsky, 'The Fourth Universal and Its Ideological Antecedents,' in Taras Hunczak, ed., *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977), pp. 188-189; Thomas M. Prymak, *Mykhailo Hryshchuk: The Politics of National Culture* (Toronto: Toronto University Press, 1987), p. 8.

⁷⁹ Ivan L. Rudnytsky, 'Franciszek Duchinski and His Impact on Ukrainian

тобто зовнішнім, відносно процесу утвердження української нації, фактором. Але нам здається пліднішою точка зору Дж.Елі, що схильний пов'язувати це із успішним розвитком революційного процесу “від німецької окупації до поразки білих у Громадянській війні“, що вплинув на “виковування спільного розуміння української національної ідентичності“.⁸⁰

На думку Дж.-П.Химки, перехід до самостійницької програми відбувся в Галичині дещо раніше, а саме близько 1895 р. (брошура Ю.Бачинського “Україна Irredenta“).⁸¹ Але в будь-якому разі помітним є певне “випередження“ Галичиною Наддніпрянської України у просуванні по етапах національного відродження. Адже політики самостійницької орієнтації були і на Наддніпрянській Україні початку ХХ століття (М.Міхновський, Д.Донцов), але об'єктивні умови для переважання цієї ідеології в українському національному русі в Російській імперії ще не визріли і вони змушені були задовольнятися своїм успіхом серед галицької студентської молоді (Донцов). Тим не менше, зміна ідеології федералізму орієнтацією на незалежну державність в українському національному русі була закономірною і неминучою. Радянська історіографія, не дивлячись на постійне заперечення цього щодо народів, які входили до складу СРСР, досить переконливо доводила це на прикладі слов'ян

Political Thought,' in his *Essays...*, p. 197.

⁸⁰ Geoff Eley, *Op. cit.*, p. 231.

⁸¹ John-Paul Himka, 'Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890-1895,' *Slavic Review*, vol. 41, no. 2 (Summer 1982), pp. 219-235.

Центральної та Південно-Східної Європи.⁸² Втім, навіть Ленін колись сказав, що “національна держава— правило в досвіді світової історії”.⁸³

Повернемося, однак, до концептуальних схем історії українського національного руху. Оригінальною є спроба О.Пріцака та Дж.Решетара провести як провідний принцип його періодизації географічне місцезнаходження центру національного руху. Знову ж таки, подібне положення можна було знайти в радянському слов’янознавстві. Зокрема В.И.Фрейдзон розробляв теорію “національного ядра”, що в ньому розпочинається та активно ведеться національно-патріотична діяльність⁸⁴.

Отже, в О.Пріцака і Дж.Решетара перша стадія— *Новгород-Сіверська* (лівобережне шляхетство кінця ХУІІІ ст., “Історія Русів”), друга—*Харківська* (розвиток нової української літератури: І.Котляревський, Г.Квітка-Основ’яненко, П.Гулак-Артемівський), третя—*Київська* (“український рух починає набувати політичну форму і знаходить свого найяскравішого літературного виразника”: кирило-мефодіївці і Т.Шевченко, журнал

82 Див. *Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие: Конец ХУІІІ в.-1849* (М.: Наука, 1980), стор. 289-294, 308-309; *Освободительные движения народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма* (М.: Наука, 1981), стор. 259, 264, 272.

83 В.И. Ленин, “Тезисы реферата по национальному вопросу,” у: Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 42, стор. 386.

84 В.И. Фрейдзон, “К проблеме периодизации процесса формирования наций у югословянских народов Австрийской империи,” в кн. *Проблемы истории и культуры* (М.: Наука, 1977), стор. 241-242; В.И. Фрейдзон, “Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи,” в кн. *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты* (М.: Наука, 1981),

“Основа” і громади 1860-х років), четверта—*Женевська* (“український рух набуває виразно політичного характеру”: діяльність М.П. Драгоманова), п’ята—*Галицька* (що почалася зі створенням першої української політичної партії—Радикальної—у 1890 р., перехід до самостійницької програми; створення українських партій на Наддніпрянській Україні).⁸⁵ Щоправда, на цьому періодизація американських авторів чомусь уривається, що створює враження, нібито “Галицька” стадія тривала до 1917 р. Нам здається, однак, що після 1905 р. з легалізацією українських партій та появою україномовної преси цей центр знову повернувся до Києва. Саме тут з грудня 1905 по 1914 р. виходила щоденна українська газета “Громадська думка” (з 1906 р.—“Рада”), в Києві знаходилось 13 із 17 українських видавництв Наддніпрянської України (1909), саме київська “Просвіта” була неофіційним ідейним та організаційним центром просвітнянського руху, нарешті, саме з Києвом насамперед пов’язаний розквіт української культури, літератури і театру, що продовжувався, незважаючи на наступ реакції, з 1905 р. до початку Першої світової війни.⁸⁶

Заслуговує, на наш погляд, уваги періодизація

стор. 46.

⁸⁵ Omeljan Pritsak and John S. Reshetar, Jr., ‘Ukraine and the Dialectics of Nation-Building,’ in *From Kievan Rus’ to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation* (Cambridge, Mass.: Ukrainian Studies Fund, 1984), pp. 30-34.

⁸⁶ Див. В.И. Кизченко, *Первая российская революция и культурный процесс на Украине* (К.: Наукова думка, 1984), стор. 56, 60; О.В. Лисенко, “Просвіти” *Наддніпрянської України у дожовтневий період* (К.: Інститут історії АН УРСР, 1990), стор. 10; *История Киева*, т. 2 (К.: Наукова думка, 1983), стор. 388-

історії українського національного руху, запропонована І.Лисяком-Рудницьким у статті “Інтелектуальні початки нової України”. Її критерієм є зміна у ході часу провідної соціальної сили руху (“принцип поколінь”). Канадський історик розрізняє “дворянську (шляхетську) епоху” (кінець ХУІІІ ст.—до 40-х років ХІХ ст.), “народницьку (*populist*) епоху” (приблизно 1840—1880), під час якої провід національного руху переходить до “інтелігенції, котра формувалась частково з декласованих дворян, частково з вихідців із народних низів”,⁸⁷ і, нарешті, “модерністську епоху” (від 1890-х рр. до першої світової війни; у перекладі останньої назви немає плутанини, як це може здатися: автор сам зазначає, що скористався терміном, запозиченим з історії мистецтва). В цю останню епоху до керівництва українським національним рухом приходять “нове покоління інтелігенції”, не тільки багаточисельніше за попереднє, але також, завдяки “загальній зміні політичної атмосфери”, більш сміливе та ініціативне—головним чином кооператори, народні вчителі, агрономи. Саме завдяки розгорнутій ними пропаганді серед селянства “село почало пробуджуватись для нової політичної свідомості і знаходити себе в українській національній ідеї”. В цю третю епоху виникають і вербують собі прихильників українські партії.⁸⁸

Не можна, між іншим, не помітити певної подібності цієї періодизації до відомої лєнінської схеми історії революційного руху в Росії: “Визвольний рух у

414.

⁸⁷ Ivan L. Rudnytsky, 'The Intellectual Origins of Modern Ukraine,' in his *Essays...*, p. 128.

⁸⁸ Там само, pp. 134, 135-140.

Росії пройшов три головні етапи, відповідно до трьох головних класів, що накладали свій відбиток на рух: 1) період дворянський, приблизно з 1825 до 1861 року; 2) різночинський або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 до 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895 до теперішнього часу^{.89} Очевидно, подібність періодизацій Леніна і Лисяка-Рудницького пояснюється об'єктивною подібністю соціальної еволюції самих цих рухів в Російській імперії. Тобто, попри всі протиріччя і інколи запеклу боротьбу між ними, український історик В.Г.Сарбей мав рацію, коли писав про об'єктивно спільні закономірності розвитку загальноросійського революційного та українського національного рухів.⁹⁰

Цікавим і показовим є також те, що дуже подібної періодизації історії українського національного руху дотримувались і його професійні противники, спеціалісти від “прикладної поліційної соціології”. У цьому можна переконатися на прикладі записки Київського охоронного відділення на ім'я директора Департаменту поліції від 16 лютого 1910 р. за № 832 або “Огляду українського руху”, складеного у тому ж відділенні та надрукованого для службового користування Департаментом поліції в 1911 році. Жандармські “дослідники” вважали, що “вже декабристи в особах кн. Трубецького та Муравйова поклали перший початок розладу між великоросами та

⁸⁹ В.И. Ленин, “Из прошлого рабочей печати в России,” у: Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 25, стор. 93. Цю працю було написано 1914 року.

⁹⁰ В.Г. Сарбей, *Очерки по методологии и историографии истории Украины (Период капитализма)* (К.: Наукова думка, 1989), стор. 165-170.

малоросами“ своїм федералізмом⁹¹. Втім, українська інтелігенція ще на початку ХІХ ст. намагалась “історично заплутати питання про походження української мови, літератури і т.п.”⁹² Справу декабристів продовжили кирило-мефодіївці, що займалися “вихованням і розвитком кадрів “свідомої української інтелігенції”⁹³ та М.П.Драгоманов, котрий “до кінця днів своїх працював над створенням українофільського руху в Росії і Галичині з Буковиною”.⁹⁴ Нарешті, “з Драгомановим відійшло старе покоління і залишило місце для праці новому, одним із найвидатніших представників якого став учень Драгоманова М.Грушевський”; це був період інтенсивної літературної агітації, “виховування окремих особистостей та організації їх у групи“, а з розвитком системи українських партій і преси відбулася “диференціація українського руху”⁹⁵. Як бачимо, у цих оглядах підмічено чимало принципових тенденцій.

Звичайно, кожен із цих трьох (п’яти або іншої кількості) етапів можна розглядати значно докладніше, навіть з точки зору того, що про нього вже написано і що здається перспективним для дальшої розробки. Але обмеженість місця та інші міркування (відносно менша теоретична осмисленість, власні наукові інтереси автора) змусили нас докладно розглянути у другій главі цієї книжки лише один із них—середину і другу

91 ЦДІА України, фонд 274, опис 1, справа 2982, арк. 7.

92 Там само, справа 2792, арк. 10 зв.

93 Там само, арк. 14.

94 Там само, справа 2982, арк. 7 зв.

95 Там само, арк. 8; Там само, справа 2792, арк. 20.

половину XIX ст., період від кирило-мефодіївців та революції 1848 р. в Галичині (включно) до початків становлення політичних партій в 1890-х рр. (виключно). Це приблизно відповідало б грохівській фазі В (“культурній“ або “культурницькій“) у періодизації, якої ми схильні дотримуватись.

Глава 2

До теоретичного осмислення історії українського національного руху 1840-х— 1880-х рр. у сучасній історіографії

*§1. Кирило-Мефодіївське товариство і Т.Г.Шевченко.
Революційні погії 1848 р. у Галичині.*

В українській посткомуністичній історичній літературі досі не з'явилось адекватного наукового визначення для тієї якісної зміни, що відбулася практично в усіх галузях соціально-економічного, політичного та культурного життя України в середині XIX ст. Останнім часом дослідники перестали користуватися поняттям “період капіталізму”. Таке визначення, що несло на собі багатолітнє ідеологічне навантаження, справді стримувало розвиток історичної думки, штучно прив'язуючи її до марксистських постулатів. І на це слушно вказав у своїй статті О.Оглоблин,¹ не давши, однак, власної періодизації історії України XIX століття. У 1971 р. проф. Оглоблин вважав це “справою майбутнього”,² але ці

¹ Див.: О. Оглоблин, “Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року),” *Український історик*, 1971, ч. 1-2, стор. 15.

² Там само.

слова, здається, є актуальними й понині.

Для сучасної української історіографії характерною є певна розгубленість у питанні про періодизацію історії України XIX ст. Усталеної внутрішньої періодизації XIX століття досі немає і в західному українознавстві, яке також визнає, що 40—60-ті роки XIX ст. стали зламними у розвитку української нації. Намагаючись знайти для висловлення цього відповідний термін, Р.Шпорлюк говорить про “новий модерний період” (*new modern period*)³ української історії, перехід до якого був пов’язаний із діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства і творчістю Шевченка, а також політичною програмою українців у Галичині в 1848—1849 рр.⁴ Хоча тут маються на увазі критерії не так соціальні, а ще менше економічні—мова радше про утвердження національної самосвідомості, вироблення програми національного руху і т.п. (тобто початок грохівської фази В)—по суті йдеться про те ж саме явище, що в радянській історичній науці довгий час визначалось як початок періоду капіталізму.⁵ Не вступаючи у цій книзі до довгих теоретичних дискусій, ми пропонували б поки що прийняти у робочому порядку для визначення цього явища (включно з економічними та соціальними змінами) термін “модернізація нації”. Бо очевидно, що поняття

³ Оскільки термін *modern history* традиційно перекладається як “нова історія,” для уникнення тавтології ми скористалися тут дослівним перекладом.

⁴ Roman Szporluk, 'The Problems of Terminology in Ukrainian History,' *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies Held at Harvard University During the Academic Year 1972-1973*, no. 3 (Cambridge, Mass., 1973), p. 26.

⁵ Див. наприклад: *История Украинской ССР*, т. 4 (К.: Наукова думка, 1983), стор. 5-7, 578.

“культурна фаза національного руху“, задовільне для нашого дослідження, не працюватиме при аналізі економічних та соціальних процесів того часу.

Провідна сила українського руху на цьому етапі—інтелігенція, за вдалим висловом Б.Кравченка, ознаменувала свій “політичний дебют“ створенням Кирило-Мефодіївського товариства.⁶ Характер і значення цього “дебюту“ можна розглядати як в європейському, так і в загальноімперському контексті. У першому—це широке русло романтичної і панславістської традиції, яким слідували братчики, з характерними і для інших рухів цього типу прагненням волі та федералізмом. Конкретизуючи, слід наголосити вплив на кирило-мефодіївців рухів “Молодої Європи“, особливо ж—“Молодої Польщі“ та волелюбних ідеалів А.Міцкевича.⁷

Майже всі дослідники вказують на певну залежність програмового “Закону Божого“ (“Книги буття українського народу“) від польської “Книги народу польського і польського пілігримажу“. Однак цілком справедливо зауважує Д.Папазян, що, коли остання “бачила єдність народів з точки зору нового, поширеного римо-католицького християнського світу, що репрезентувало точку зору польської аристократії та шляхетства“, то перший ґрунтувався на федералізмі та рівноправ’ї слов’ян і відображав інтереси “нижчого дворянства та українського середнього класу, що

⁶ Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness...*, p. 35.

⁷ George S.N. Luckyj, *Young Ukraine: The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius, 1845-1847* (Ottawa: University of Ottawa Press, 1991), pp. 31-32.

виникав“.⁸ (Як бачимо, західним історикам не чужий і “класовий аналіз“, пор. аналогічні міркування П.А.Зайончковського.)⁹

Говорячи про контекст Російської імперії, мусимо назвати попередниками братчиків декабристів і, звичайно, провести певні паралелі зі слов'янофілами. До речі, у більшості англомовних підручників для студентів з історії Росії та СРСР коротка довідка про кирило-мефодіївців подавалась саме у розділі “Слов'янофільство“,¹⁰ що має, очевидно, залишити західного читача у здивуванні, чому ж, власне, царизм так жорстоко розправився з братчиками. Радянська історична наука також часто перебільшувала вплив слов'янофілів на кирило-мефодіївців. Наприклад, В.Д.Білодід пише, що для аналізу ідеології Кирило-Мефодіївського товариства “треба добре уявити вчення слов'янофілів. Володіючи ним, ми будемо знати про українофільство більше, ніж знали українофіли про себе“.¹¹ По-перше, застосовувати до кирило-мефодіївців термін “українофіли“ некоректно: історично він закріпився за діячами 1860-х рр. та пізнішого часу. По-друге, це твердження само по собі є перебільшенням, бо російське слов'янофільство все ж не пояснить нам, чому виникли українська національна ідея та національний рух і чому вони набрали саме

⁸ Dennis Papazian, 'N.I. Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology,' *Russian Review*, vol. 29, no. 1 (January 1970), pp. 67-68.

⁹ П.А. Зайончковский, *Кирилло-Мефодиевское общество (1846-1847)* (М.: Издательство Московского университета, 1959), стор. 8-11 та ін.

¹⁰ Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire: 1801-1917* (Oxford: Clarendon Press, 1967), pp. 271-272.

¹¹ *Философская культура Украины и отечественная общественная*

такого характеру. Значно об'єктивніший підхід до проблеми знаходимо у книзі І.М.Дзюби про стосунки Шевченка зі слов'янофілами.¹²

Якщо ж повернутись до західних університетських підручників, не можемо не згадати вдалий підхід, використаний С.Геркейвом. У своєму навчальному посібнику з історії Росії він виділяє у розділі про суспільно-політичне життя 30—40-х рр. XIX ст. три підрозділи: 1) слов'янофільство; 2) західництво; 3) федералізм. В останньому і йдеться про кирило-мефодіївців.¹³ Очевидно, що федералізм був притаманний і слов'янофільству. Але це не був визвольний республіканський федералізм братчиків, а радше зромантизована версія російського імперського месіанізму. Отже, ці дві течії можна з повним правом вважати не лише відмінними, а й антагоністичними.

Нав'язуючи до теми про загальноімперський контекст, треба згадати і про виразну ідеологічну тенденційність писань (чи умовчань) про зв'язки кирило-мефодіївців із сучасними їм російськими радикальними організаціями. Для західної історіографії є характерним, наприклад, що один лише У.Аллен підкреслює ідейну близькість (і, “безперечно, контакти”) кирило-мефодіївців з петрашевцями.¹⁴ В той час як для радянської історіографії зі зрозумілих

мысль XIX-XX вв. (К.: Наукова думка, 1990), стор. 63-64.

¹² Див.: І.М. Дзюба, *У всякого своя доля (Епізод із стосунків Шевченка із слов'янофілами)* (К.: Радянський письменник, 1989).

¹³ Sidney Harcave, *Russia: A History*, 4th ed. (Chicago: J.B. Lippincott Company, 1959), pp. 252-253.

¹⁴ W.E.D. Allen, *The Ukraine: A History*, 2nd ed. (New York: Russel and Russel, 1963), p. 240.

причин це було “загальним місцем”.¹⁵ Натомість у деяких західних вчених помітне прагнення ігнорувати політичний характер товариства та його антикріпосницькі ідеали, характеризуючи братчиків лише як представників “інтелектуального національного руху”.¹⁶

Питання про кількість членів товариства може здатися лише формальним, але насправді за ним криється проблема вірного розуміння самої моделі розвитку українського (та інших) національних рухів в російській імперії. В західній історіографії (так само, як у радянській та пост-радянській) існує певний різнобій у питанні про кількість членів товариства. Гранична з оцінок, що зустрічаються—6 (Костомаров, Гулак, Білозерський, Навроцький, Пільчиков, Петров).¹⁷ Втім, усталеною можна вважати іншу думку—“ядро з приблизно дюжини членів і, очевидно, кілька дюжин тих, що симпатизували”.¹⁸ В енциклопедичній статті І.Кошелівець називає 12 (ті ж і Куліш, Маркович, Андрузький, Посяда, Савич, Шевченко), але цитує і слова Пільчикова, записані О.Кониським: близько 100 членів.¹⁹

Зрештою, ці розбіжності знімає згода дослідників у

¹⁵ Див.: М.І. Новиков, “Шевченко і петрашевці,” в кн. *Збірник праць першої та другої наукових шевченківських конференцій* (К., 1954); П.М. Федченко, *Тарас Григорович Шевченко* (К.: Наукова думка, 1989), стор. 90-92.

¹⁶ Paul Dukes, *A History of Russia: Medieval, Modern, Contemporary* (London: Macmillan, 1974), pp. 133-134.

¹⁷ Dennis Papazian, 'N.I. Kostomarov...,' p. 65.

¹⁸ Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 236

¹⁹ I. Koshelivets, 'Cyril and Methodius Brotherhood,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, p. 635.

тому, що товариство “не досягло організаційної стадії, що вимагала чіткого критерія членства”, скоріше це був “гурток інтелектуалів-однодумців” із значною кількістю таких, що частково поділяли їх ідеї та діяльність.²⁰ Не можна не помітити, що цифра 6 і низка інших положень запозичені з відомої книги російського дослідника П.А.Зайончковського, що отримала (саме у зв’язку із цим) неоднозначну оцінку українських істориків.²¹ (Пор. у Зайончковського: “Якщо розглядати Кирило-Мефодіївське товариство як таємне товариство, що цілком склалося, із організаційно оформленим членством, то, виходячи з джерел, які ми маємо, ми можемо вважати членами його лише Костомарова, Гулака, Навроцького, Пільчикова і Петрова... Однак Кирило-Мефодіївське товариство не було ще оформленою організацією. ...Відповідно до даного визначення, ми можемо вважати також членами Товариства літератора Куліша, студентів Марковича, Андрузького, Посяду, поміщика Савича і, нарешті, Шевченка“.)²²

Неважко помітити, що більшість дослідників так чи інакше перебувають в полоні необхідності підрахувати кількість формальних членів товариства і в такий спосіб схарактеризувати його значення. Можливо, тут дається взнаки стійка декабристська ретроспектива з чіткою межею між членами організації та їх знайомими, навіть однодумцями, що не були, однак, посвячені у плани перевороту (Пушкін).

²⁰ Там само; Dennis Papazian, 'N.I. Kostomarov...', p. 65.

²¹ Див.: Г.Я. Сергієнко, *Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство* (К.: Наукова думка, 1983), стор. 17.

²² П.А. Зайончковский, *Кирилло-Мефодиевское общество*, стор. 68, 69-70.

Модель розвитку українського національного руху в ХІХ ст., однак, бачиться нам цілком відмінною. Значення та вплив на суспільство Кирило-Мефодіївського товариства, а пізніше і громад полягало радше у творенні ідеологічних форумів—зустрічей, зібрань та розмов (а також продукуванні відповідних літературних творів, театральних вистав, історичних праць і так далі) серед ширших кіл подібних за ідейною орієнтацією людей, в яких невеличкі групи найвідданіших діячів відігравали роль ферменту.

І хоча навряд чи можна достовірно визначити кількість сучасників, охоплених у такий спосіб впливом кирило-мефодіївців, мусимо вказати тут на дві такі спроби. Так Г.І.Марахов пише про 12 членів товариства і більш як 90 тих, що співчували,²³ а Г.Я.Сергієнко, в якого до 12-ти замість провокатора Петрова входить Тулуб, нараховує 93 чол., що “мали зв’язки, дружні відносини з кирило-мефодіївцями або стояли близько до товариства і знали про його плани”.²⁴

Нарешті, цікаво відзначити курйозне твердження американського історика Н.Чировського, що серед братчиків не було дворян.²⁵ Очевидно, автор буквально сприйняв відоме положення рядянської історичної науки про різночинський характер товариства. Насправді, як відомо, навіть з 12 названих

²³ Г.И. Марахов, *С верой в будущее: Революционный демократ Н.И. Гулак* (К.: Выща школа, 1989), стор. 51.

²⁴ Г.Я. Сергієнко, *Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів* (К.: Наукова думка, 1971), стор. 190.

²⁵ Nicholas Fr.-Chirovsky, *An Introduction to Ukrainian History*, vol. 3 (New York: Philosophical Library, 1986), p. 24.

дворянами були 10: Г.Л.Андрузький, В.М.Білозерський, М.І.Гулак, М.І.Костомаров, П.О.Куліш (доводив своє дворянське походження), О.В.Маркович, О.О.Навроцький, Д.П.Пільчиков, М.І.Савич (який навіть володів великим маєтком на Полтавщині) і, нарешті, О.М.Петров (або ж, за Г.Я.Сергієнком, О.Д.Тулуб).²⁶

Говорячи про “різночинський характер” братства, не можна не згадати також сумнозвісної теорії “двох антагоністичних крил” у Кирило-Мефодіївському товаристві. Цікаво, що вона бере початок у покайних свідченнях Андрузького: “...Слов’янське товариство має двох голів: Костомарова і Шевченка, з яких перший належить до поміркованої партії, а другий до непоміркованих...”²⁷ Нав’язана вченим у сталінські та застійні роки, ця теорія панувала в радянській історіографії десятиліттями. Більшість західних українознавців демонструє більш гнучкий (хоча і не безперечний) підхід до проблеми. Так Д.Папазян зауважує: “На думку Шевченка, найважливішим питанням дня було звільнення селян. Незважаючи на те, що інші члени групи в основному поділяли його ставлення, очевидно, більшість бачила у звільненні насамперед засіб піднесення української нації”.²⁸ Не зовсім зрозуміло, однак, із чим тут не був згідний Кобзар. Ще менш аргументованими видаються доводи

²⁶ Див.: Г.І. Марахов, *Т.Г. Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій* (К.: Дніпро, 1976), стор. 11, 20, 37, 60, 65, 74, 83, 93, 124.

²⁷ *Кирило-Мефодіївське товариство*, т. 3 (К.: Наукова думка, 1990), стор. 342-343. (Див. також т. 2, стор. 500-509). Те ж він свідчив на очній ставці з М.І.Костомаровим (т. 1, стор. 293) і Т.Г. Шевченком (т. 2, стор. 329).

²⁸ Dennis Papazian, *Op. cit.*, p. 64.

П.Зайцева з його нещодавно перевиданої англійською мовою біографії Кобзаря. Автор вважає, що, навпаки, причиною суперечностей між Шевченком і Костомаровим була недостатня увага останнього (і програми кирило-мефодіївців узагалі) “до української національної справи, що була першочерговою для Шевченка”.²⁹ Ми не могли відшукати у матеріалах слідчої справи чи спогадах сучасників яких-небудь підстав для такого висновку.³⁰ На противагу нагадаємо тут слова Куліша, що всі братчики об’єднувались навколо “великого задуму—піднести рідну націю з духовного занепаду, а українського кріпака з неволі духовної та соціальної”.³¹

Очевидно, погоджуючись у загальних принципах, члени товариства розходились у питаннях пріоритету тих чи інших завдань. Писання і думки Костомарова зосереджувались головно навколо проблем федералізму, слов’янської єдності і братерства, поезії Шевченка кликали до боротьби за соціальне та національне визволення українського народу, а Куліш наголошував на необхідність розвитку культури. Можна інтерпретувати це і як різницю у методах досягнення цих цілей—одні виступали прихильниками еволюційного (Костомаров, Білозерський), інші—

²⁹ Pavlo Zaitsev, *Taras Shevchenko: A Life*, edited, abridged and translated by George S.N. Luckyi (Toronto: Toronto University Press, 1985), pp. 124-125.

³⁰ Відзначимо принагідно, що у радянських виданнях національне значення Кирило-Мефодіївського товариства зі зрозумілих причин замовчувалось. Див., наприклад, *История Украинской ССР*, т. 4, стор. 134-138.

³¹ П. Куліш, “Історичне оповідання,” *Україна*, 1989, ч. 10, стор. 18.

революційного (Шевченко, Гулак).³² Однак, справедливо підкреслює О.Субтельний, ці розходження “не слід перебільшувати”, бо для членів товариства важливішими були їх спільні ідеї і, головне, їх об’єднувало прагнення “поліпшити соціально-економічне, культурне і політичне становище України”.³³

В останні роки і радянські дослідники могли відверто заявити, що в принципі суперечки серед членів товариства “відбувалися між односторонцями, що були союзниками у головному: опозиційності до самодержавно-кріпосницького ладу та мріях про вільне суспільство вільних людей, де не буде ані царя, ані холопа, ані кріпака, ані пана”.³⁴ Як зауважує В.Г.Сарбей, вульгаризаторську “теорію” двох крил, згідно з якою визначальними у діяльності кирило-мефодіївців начебто були їх безкінечні суперечки у чітко визначених межах двох антагоністичних течій, було накинута історичній науці політичними структурами. Тепер же слід послуговуватись виключно науковими критеріями при оцінці діяльності кирило-мефодіївців: “Звичайно, серед них були люди із різним рівнем політичних переконань, але такими ж різними були діячі і декабристських товариств, гуртка петрашевців та ін. Зрозуміло, однак, що те, що їх об’єднувало, було головним в їх нелегальній

32 I. Koshelivets, 'Cyril and Methodius Brotherhood,' p. 635.

33 Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 237.

34 П.М. Федченко, “Шевченко, Куліш і Костомаров у Кирило-Мефодіївському товаристві,” *Радянське літературознавство*, 1989, ч. 7, стор. 30.

діяльності“.³⁵

Більшість західних дослідників погоджується у тому, що кирило-мефодіївці “заклали підвалини нової (*modern*) української політичної думки“³⁶. Перш за все це стосується федералізму, антикріпосницької програми, положень про рівність прав усіх станів, необхідність освіти широких народних мас та ін. Звичайно, відзначаються і особливості ідеології братчиків—“радикальне соціалістичне християнство“ або “християнські принципи рівності і братерства“ та український месіанізм.³⁷ Про це ж писав, хоча, зрозуміло, і не так виразно, радянський історик Г.Я.Сергієнко.³⁸ Що ж до заяви В.Ф.Жмиря про програму братчиків, нібито “це була чисто українська політична програма за своїм змістом та спрямуванням“,³⁹ то це, на наш погляд, все ж є перебільшенням. Надто багато спільного має вона із європейською думкою того часу (через польську її проекцію, меншою мірою—через російську).

В сучасній західній історіографії, як правило,

35 *Україна: Діалектика національного розвитку* (К.: Інститут історії АН УРСР, 1989), стор. 16.

36 Eugene Puziur, 'The Political Philosophy of Vjaceslav Lypyns'kyj as Presented against the Background of Modern Ukrainian Political Thought,' *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies Held at Harvard University During the Academic Year 1972-1973*, no. 3 (Cambridge, Mass., 1973), p. 39; Ivan L. Rudnytsky, 'The Role of Ukraine in Modern History,' in his *Essays...*, p. 17.

37 I. Koshelivets, 'Cyril and Methodius Brotherhood,' p. 635.

38 Г.Я. Сергієнко, *Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство*, стор. 80-81 та ін.

39 В.Ф. Жмиря, “На шляху до себе: Історія становлення української національної самосвідомості,” *Філософська і соціологічна думка*, 1991, ч. 3, стор. 161.

підкреслюється, що кирило-мефодіївці “захищали не стільки повну незалежність України, скільки федерацію слов’янських народів”.⁴⁰ (Всі існуючі історичні джерела примущують нас приєднатися до цієї думки англійського історика Д.Сондерса). Однак в окремих дослідників 1960—80-х років ще можна зустріти твердження (притаманні головно все ж працям минулих десятиліть), що братчики виступали за “політичну незалежність” України і саме як виразники політичного сепаратизму “Шевченко і братство можуть бути справедливо визнані зв’язком між українським суверенітетом минулого і боротьбою за незалежність України в ХХ ст.”⁴¹ Однак ані матеріали слідства, ані програмні документи і пізніші спогади членів товариства не дають підстав для такого однозначного висновку. Шевченко та інші братчики справді втілювали у собі зв’язок між українськими визвольними змаганнями минулого і сучасності, однак для обґрунтування цього зовсім не є необхідним приписувати їм державницький світогляд чи замовчувати їхній федералізм. Ствердження самотності і рівноправ’я українців у сім’ї слов’янських народів, гордість і туга за козацьким минулим—ось ті елементи національного світогляду братчиків, що успадкувало від них наступне покоління діячів українського відродження.

Прямолінійним у світлі цього виглядає і твердження американського історика У.Уолша, що кирило-мефодіївці “використовували свої версії

⁴⁰ David B. Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture: 1750-1850* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985), p. 233.

⁴¹ Nicholas Fr.-Chirovsky, *An Introduction to Russian History* (New York: Philosophical Library, 1967), pp. 103-104.

минулого як засіб захоплення влади“.⁴² Значно об'єктивнішими здаються нам трактування вже згаданого Дж.Грабовича та французького історика А.Жуковського. Концептуалізація і певна ідеалізація козацького минулого, вважають вони, була необхідним елементом ідеологічного обґрунтування боротьби проти національного гноблення, базисом нової української політичної свідомості.⁴³ Однак показовою є у зв'язку із цим також оцінка польським істориком А.Торбусом певної “ретроспективності“ бачення братчиками майбутнього, пов'язаної з ідеалізацією ними минулого України.⁴⁴ Розробка більш-менш конкретної візії майбутнього та системи реальних заходів, що могли б спричинитись для здійснення цієї візії, пов'язані в історії української ідейної думки вже з іменем діяча наступного покоління—М.П.Драгоманова.

Багато написано також про роль Т.Г.Шевченка у товаристві. Зараз історіографія в Україні та за її межами в цілому позитивно відповідає на дискутоване довгий час питання, чи був Кобзар взагалі членом Кирило-Мефодіївського товариства.⁴⁵ В той же час багато західних вчених характеризують його як

42 W. Walsh, *Russia and the Soviet Union: A Modern History* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1958), p. 403.

43 George G. Grabowicz, 'Three Perspectives of the Cossack Past: Gogol', Ševčenko, Kuliš,' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 5, no. 2 (June 1981), p. 171; A. Zhukovsky, 'Knyhy Buttia Ukrain's'ko Narodu,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2, p. 570.

44 Див.: А. Торбус, “Социально-политические идеалы участников польского, русского и украинского освободительного движений 40-х годов XIX века,” *Вопросы истории*, 1988, ч. 7, стор. 37-38.

45 I. Koshelivets, 'Cyril and Methodius Brotherhood,' p. 635.; Г.Я. Сергієнко, *Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство*, стор.

“духовного лідера“ або “кумира“ групи, на відміну від справжнього ідеолога та засновника товариства— М.І.Костомарова.⁴⁶ Ю.Лавриненко, розвиваючи цю думку, пише, що “Шевченко фігурував в організації лише як поет і особистість“.⁴⁷

Тут ми виходимо на більш серйозну проблему— роль Т.Г.Шевченка в історії України взагалі й історії українського національного руху, зокрема. Незважаючи на те, що для “бездержавних“ східноєвропейських народів узагалі характерна велика роль літераторів та філологів у громадському житті, український досвід у цьому відношенні все ж є унікальним, настільки українське національне відродження персоналізувалося в постаті Кобзаря, а згодом—у пам’яті про нього, у Шевченковому міфі. Значення Шевченка дослідники бачать у тому, що він своєю творчістю “дав одне спільне ім’я—українці“ етнографічним масам, “сфокусував“ національну самосвідомість.⁴⁸ Та й “весь подальший розвиток“

48-49.

46 A. Zhukovsky, 'Kostomarov, Mykola,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2, p. 630; Nicholas Fr.-Chirovsky, *An Introduction to Ukrainian History*, vol. 3, p. 23. Г.І. Марахов намагався обґрунтувати провідну роль М.І. Гулака як ідеолога товариства і автора його програмових документів (див.: Г.І. Марахов, *С верой в будущее: Революционный демократ Н.И.Гулак* (К.: Выща школа, 1989), стор. 39-58). Однак Ю.А. Пінчук у своїй новітній книзі переконливо стверджує визнане більшістю дослідників авторство Костомарова (див.: Ю.А. Пінчук, *Микола Іванович Костомаров. 1817-1885* (К.: Наукова думка, 1992), стор. 67, 71-72).

47 J. Lawrynenko, 'Ševčenko and His Kobzar in the Intellectual and Political History of A Century,' in *Taras Ševčenko. 1814-1861: A Symposium* (The Hague: Mouton, 1962), p. 166.

48 P. Longworth, 'Historians and Nationalism: Review Article,' *The Slavonic and East European Review*, vol. 68, no. 1 (January 1990), p. 101.

українського руху впливав (“вів своє походження”) з поезії Кобзаря, як сміливо, але в цілому справедливо узагальнює Г.Сітон-Уотсон.⁴⁹

Подивимось, однак, що зроблено у західному українознавстві для створення цілісного наукового політичного портрету Шевченка. (Вчені в СРСР протягом багатьох десятиліть не могли об’єктивно висвітлювати цю тему). Ю.Лавриненко, наприклад, витрачає багато зусиль, аби довести, що концепція свободи Кобзаря “не має нічого спільного” з соціалізмом, “незважаючи на те”, що серед його знайомих було багато соціалістів, наприклад, з числа петрашевців.⁵⁰ Очевидно, тут дасться визнаки, крім всього іншого, і вплив відомої праці М.П.Драгоманова “Шевченко, українофіли і соціалізм”. (Драгоманов писав з цього приводу: “...Нізвідки не видно, щоб Шевченко знав хоч що-небудь про С[ен]-Сімона, Фур’є, Луї Блана, Прудона і т. ін. ... Нізвідки не видно, щоб із тими європейськими соціалістами думали познайомити Шевченка його більш учені товариші... Отже, думки чоловіка, яким володіли майже зовсім тільки біблійні пророки та спомини українського гайдамацтва, не можуть ставитись в ряд із думками соціалізму ХІХ ст.”).⁵¹ Однак публікація невідомого Драгоманову “Щоденника” Кобзаря, а згодом—наукові дослідження вже перших десятиліть ХХ ст. (І.Франка, Ол.Колесси, В.Щурата, І.Айзенштока та ін.) дали

⁴⁹ Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire: 1801-1917* (Oxford: Clarendon Press, 1967), p. 271.

⁵⁰ J. Lawrynenko, ‘Ševčenko and His Kobzar...,’ p. 165.

⁵¹ М.П. Драгоманов, “Шевченко, українофіли і соціалізм,” у зб. *Вибране: ...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні* (К.: Либідь, 1991), стор. 373, 375.

поштовх для перегляду таких уявлень. І хоча, як вірно зауважує І.М.Дзюба, даремно шукати у Шевченка “науку соціалізму”⁵², радянськими дослідниками було переконливо доведено, що він мав уявлення про вчення Ш.Фур'є, А.Сен-Сімона, Р.Оуена та ін., щось взяв у петрашевців, багато—в польських революціонерів, своїх товарищів по заслання, захоплювався “Колоколом” і зазнав впливу Герцена—мислителя безперечно соціалістичного напрямку.⁵³

Також в руслі ідей Драгоманова знаходиться, наприклад, положення У.Аллена про те, що Шевченко “був революціонером скоріше у почуттях, ніж у думках”.⁵⁴ (Пор. у Драгоманова: “Так Шевченко й зоставсь чоловіком, який мав добрі громадські бажання, часами мав повстанські мрії, а все-таки не став ні політично-соціальним, ні, ще менше, революційним діячем, навіть і таким, яким може бути поет”).⁵⁵ У даному випадку західні вчені найчастіше мають на увазі не так громадську діяльність, як поетичну творчість Кобзаря, причому настрої його лірики цілком справедливо пояснюють і особистим досвідом поета, для якого “ідея свободи є щось більше, ніж “літературна тема”.⁵⁶

52 І.М.Дзюба, *У всякого своя доля...*, стор. 126.

53 Див.: Є. Кирилюк, “Ідеї соціалізму у творчості Т.Г. Шевченка,” в кн. *Збірник праць сімнадцятої наукової шевченківської конференції* (К.: Наукова думка, 1970), стор. 8-23; П.Г. Усенко, *Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50—60-е гг. XIX в.)* (К.: Наукова думка, 1985), стор. 62-73 та ін.

54 W.E.D. Allen, *The Ukraine: A History*, p. 240.

55 М.П. Драгоманов, “Шевченко, українофіли і соціалізм,” стор. 382.

56 George G. Grabowicz, *Toward a History of Ukrainian Literature*

В той же час не можна не помітити, що західне українознавство (так само, як і радянська історична наука минулих років) має деякі усталені і майже “недоторкані” догми. Одна з них—це уявлення про Шевченка як свідомого і єдиного послідовного борця за політичну незалежність України. Оскільки ця теза не дуже вписується у розглянуту нами вище загальноновизнану концепцію історії українського національного руху, серйозні дослідники (як покійний І.Лисяк-Рудницький) намагалися підкріпити її цілком вірогідними соціально-психологічними міркуваннями, які, однак, важко як обґрунтувати, так і спростувати. Крім пануючої федералістичної тенденції, пише І.Лисяк-Рудницький, “в українському суспільстві [XIX ст.] також існувала інша, альтернативна тенденція—спочатку лише емоційна прихована течія—що може бути описана як сепаратистська. Вона знайшла схвильоване висловлення у співця українського відродження, Тараса Шевченка”.⁵⁷ Звичайно, можна зустріти і зовсім неаргументовані заяви про “безкомпромісний націоналізм” Кобзаря і т.п.⁵⁸ Оскільки подібні положення побутують в західному українознавстві вже давно (особливо характерні вони для україномовних видань діаспори), існує також досить значна радянська критична література.⁵⁹ Хоча

(Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1981), p. 71.

⁵⁷ Ivan L. Rudnytsky, 'Franciszek Duchniński and His Impact on Ukrainian Political Thought,' in his *Essays...*, p. 195.

⁵⁸ John S. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, reprint of the 2nd ed. (Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1980), p. 3; Victor Swoboda, 'Shevchenko Anniversary,' *The Ukrainian Review*, vol. 34, no. 3 (Autumn 1986), p. 33.

⁵⁹ Див.: Ю.Д. Марголіс, “Шевченковедение и современная идеологическая борьба (Историкографические аспекты),” в кн.

це предмет окремої розмови, відзначимо тут, що ці критичні дослідження самі зовсім не є взірцем об'єктивності. І все ж, на нашу думку, деякі закиди на адресу західного шевченкознавства там є справедливими.

Адже, кажучи словами Дж.Грабовича, з часів Д.Донцова і С.Смаль-Стоцького в емігрантському українознавстві “ідея національної вагомості творчості Шевченка трансформувалась в безапеляційну догматичну віру в те, що його поезія містить і висловлює націоналістичну політичну програму”.⁶⁰

Лише в останні роки (і не в останню чергу завдяки дослідженням самого Дж.Грабовича) в західній науці все частіше зустрічається інша, більш зважена оцінка політичного обличчя Т.Шевченка. Наприклад, у книзі О.Субтельного вже читаємо, що “націоналізм”⁶¹ Кобзаря “не був вузьким, шовіністичним. Він розглядав боротьбу за волю України як частину

Критика концепцій современной буржуазной историографии: Отечественная и зарубежная история (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1987), стор. 109-114; В.Т. Шпак, *Сучасні фальсифікатори ідейної спадщини Т.Г. Шевченка* (К.: Наукова думка, 1974); О.Л. Копиленко, *Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі* (К.: Наукова думка, 1990), стор. 63-90.

⁶⁰ George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982), p. 133. Пор.: Г. Грабович, *Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета* (К.: Радянський письменник, 1990), стор. 143. Показовий приклад згаданого Дж. Грабовичем підходу у: Roman Smal-Stocki, *Shevchenko Meets America* (Milwaukee, Wisc.: Slavic Institute, Marquette University, 1964).

⁶¹ Нагадаємо, що в англомовній літературі цей термін не несе негативного смислового навантаження.

загальної боротьби за справедливість“.⁶²

Тільки подолання догматизму, якого потребує у певній мірі як вітчизняне, так і західне шевченкознавство, дозволить відтворити справжню постать поета—політичного діяча та національного мислителя. Прикладом перспективного підходу до проблеми може послужити книга Дж.Грабовича “Поет як міфотворець” (слід тільки мати на увазі, що всі положення американського вченого стосуються лише поетичного світу Кобзаря). Як формула “Шевченко—революціонер“, так і формула “Шевченко—державник, самостійник“, пише Дж.Грабович, однаковою мірою ґрунтуються на “вибірковому висвітленні й невірній інтерпретації чи перебільшеній увазі до окремих моментів і моделей Шевченкової поезії“, що тільки викривлює основну ідею його творчості—“глибоке і незатьмарене почуття причетності і любові до своєї землі і свого народу“.⁶³

Дж.Грабович намагається кинути свіжий погляд на відомі нам з дитинства “революційні“ рядки Кобзаря: “Будем, брате, // З багрянлиць онучі драти,...“; “Із-за моря // Уже встає свята зоря. // Не громом праведним, святим // тебе уб’ють. Ножем тупим // Тебе заріжуть, мов собаку. // Уб’ють обухом“; “Поховайте та вставайте. // Кайдани порвіте // І вражою злою кров’ю // Волю окропіте“.⁶⁴ За словами американського дослідника,

62 Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 235.

63 George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker...*, pp. 134-135. Пор.: Г. Грабович, *Шевченко як міфотворець...*, стор. 143-144.

64 Т.Г. Шевченко, “Світе ясний,“ у Шевченко, *Повне зібрання творів у 10-ти тт.*, т. 2 (К.: Видавництво АН УРСР, 1953), стор. 344; він же, “Неофіти,“ там само, стор. 276; він же, “Заповіт,“ там само, т. 1, стор. 354.

усвідомлення революційної програми “певної модальності змін” у цих (як і в інших) віршах немає, скоріше маємо поетизовану міфологему: “кара невсипуща”.⁶⁵ Це підтверджується і наявністю в Шевченка поруч із подібним активним ставленням до світу водночас і пасивного (пор.: “—Моліться, браття! Моліться // За ката лютого!“ “І без огня, і без ножа // Стратеги божії воспрянуть!“ “Все на світі—не нам, // Все богам, тим царям!... Моя любо!... а нам— // Нам любов між людьми“).⁶⁶ Розгадка суперечливих (у політичному та етичному плані) положень, на думку Дж.Грабовича, лежить на поверхні: в поезії Кобзаря даремно шукати цілісної політичної програми. Для нього як для мистця Україна була “абсолютною цінністю”, опоетизованим образом жінки-матері, рідного села, козацької слави і т.д. Україна поезії Шевченка—це міф, це “зовсім не місце, територія або країна, вона—стан буття, чи, якщо точніше, екзистенціальна категорія в теперішньому часі, а в майбутньому, після свого остаточного перетворення,—форма ідеального існування”.⁶⁷ Ця думка може здатися історикові лише науковоподібним ускладненням, але не будемо забувати, що Дж.Грабович характеризує тут лише поетичний світ Шевченка, в якому поет і на думку інших авторитетних дослідників часто виступав як

65 Т.Г. Шевченко, “Осії. Глава ХІУ. Подражаніє,” там само, т. 2, стор. 328.

66 Він же, “Неофіти,” там само, стор. 276; він же, “Молитва,” там само, стор. 334.

67 Пор.: George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker...*, pp. 135, 57; Пор.: Г. Грабович, *Шевченко як міфотворець...*, стор. 144, 67.

“романтичний міфотворець”.⁶⁸ Останнім часом і вітчизняні дослідники приходять до думки про необхідність відмови від прямолінійного політичного тлумачення поеї Кобзаря. “...Слід або визнати, що ідеї революційного насильства Шевченка не витримали випробування часом,—пишуть М.Л. та О.Л. Копиленки,—або відмовитись від їх теперішнього, явно застарілого тлумачення... Очевидно, слід враховувати (і до певної міри робити поправку на) певну долю емоцій, художньої гіперболізації”.⁶⁹

Інша справа, що малодослідженою в сучасній зарубіжній історіографії залишається громадсько-політична діяльність Шевченка (в радянській Шевченкіані, незважаючи на тематичне розмаїття, очевидним був брак об’єктивності). Деякі підходи, втім, уже намічено. Цікавою є, наприклад, думка Р.Шпорлюка, що Шевченко краще за інших сучасників розумів необхідність включення до української нації людей усіх суспільних класів, особливо селянства, що було новою для того часу концепцією нації.⁷⁰ Останнім часом і вітчизняні дослідники стають на шлях перосмислення усталених положень.⁷¹ Цікавою є постановка питання у книзі І.М.Дзюби. Він вважає, що Шевченко в поетичній формі (“В своїй хаті своя правда, і сила, і воля”) осмислював характерний для

⁶⁸ М. Жулинський, “Міфологічний метод” Джорджа Грабовича,” *Всесвіт*, 1988, ч. 5, стор. 157-158.

⁶⁹ М.Л. Копиленко, О.Л. Копиленко, “Політичні ідеї Т.Г. Шевченка: від стереотипів до нового прочитання,” *Філософська і соціологічна думка*, 1989, ч. 3, стор. 75.

⁷⁰ Roman Szporluk, *Ukraine: A Brief History*, p. 44.

⁷¹ Див.: М.Л. Копиленко, О.Л. Копиленко, “Політичні ідеї Т.Г. Шевченка...,” стор. 69-80.

передової європейської думки його часу принцип нації як державотворчого елемента.⁷² В цілому ця проблема ще чекає своїх об'єктивних і неупереджених дослідників.

На Західній Україні становлення нової національної і політичної свідомості співпало у часі з найбільшою соціально-економічною трансформацією—селянською реформою—і було пов'язане із загальноєвропейською “весною народів” 1848 р.

Характеризуючи новітню історіографію проблеми, слід сказати, що 1988 року Канадський інститут українських студій видав у англійському перекладі книгу відомого польського історика Яна Козіка (помер у 1985 р.). “Український національний рух в Галичині: 1815-1849”,⁷³ що укладена на базі двох його праць—“Український національний рух в Галичині у 1830-1848 рр.” (1973) та “Між реакцією та революцією: Дослідження з історії українського національного руху в Галичині у 1848-1849 рр.” (1975). Ця книга, що отримала високу оцінку західних спеціалістів, справила значний вплив на праці з історії Східної Європи, видані за кордоном в останні роки (вузькі спеціалісти, звичайно, і раніше були знайомі з працями Козіка).

В цілому, зараз у зарубіжному українознавстві склалась така оцінка подій 1848 р. в Галичині. Вони були логічним продовженням і—у певному сенсі—кульмінацією першого етапу українського національного відродження, знаменуючи собою

⁷² Див.: І.М. Дзюба, *У всякого своя доля...*, стор. 113-114.

⁷³ Jan Kozik, *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815-1849*, edited and with an introduction by Lawrence D. Orton. Translated from Polish by Andrew Gorski and Lawrence D. Orton (Edmonton: Canadian

перехід до якісно нової стадії порівняно із національним рухом 1830—40-х рр., “що обмежувався питаннями мови, літератури та історії”.⁷⁴

Лідером українського руху в Галичині епохи 1848 р. продовжувало залишатись уніатське духовенство, або навіть, точніше, уніатська ієрархія,⁷⁵ що її політичний та соціальний консерватизм наклав значний відбиток на галицьку політику того часу. Перш за все це стосується політики Головної руської ради на чолі з єп. Якимовичем, котра як західною, так і радянською історіографією справедливо характеризується як “консервативна і прогабсбурзька”.⁷⁶ Водночас до заслуг Головної руської ради перед національним рухом слід віднести перш за все вирішення питання національної ідентичності галицьких русинів на користь української національності, рішучий розрив із програмою культурної автономії при “політичному приєднанні до поляків”, із якої виходили будителі першої половини ХІХ ст. і висунення вимоги адміністративного поділу Галичини на східну (українську) і західну (польську). Не менш важливими були і практичні справи—видання першої української газети “Зоря галицька” і встановлення контактів з

Institute of Ukrainian Studies, 1986).

74 Lawrence D. Orton, 'Editor's Introduction,' in Jan Kozik, *The Ukrainian National Movement...*, p. xv.

75 John-Paul Himka, 'The Greek Catholic Church in Nineteenth-Century Galicia,' in Geoffrey A. Hoskins, ed., *Church, Nation and State in Russia and Ukraine* (New York: St. Martin's Press, 1991), p. 56.

76 Ivan L. Rudnytsky, 'Conservatism,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, p. 565. Е.М. Косачевская, *Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г.* (Львов: Издательство Львовского университета, 1965), стор. 65-69.

русинами Буковини та Закарпаття.⁷⁷ Але водночас вимога територіальної автономії, як слушно зауважує ряд дослідників, несла на собі риси певної політичної обмеженості, що стримувала розвиток української політичної думки в її вузьких рамках майже до 1918 р.; петиції “лояльних русинів” не приносили очікуваних плодів, Головна руська рада також ігнорувала соціально-економічні проблеми і лише під тиском з місць змушена була зупинитись на них.⁷⁸ Адже не слід забувати, що для мас українського селянства в Галичині основним у 1848 р. було ще не національне, а аграрне питання.⁷⁹

І, на думку О.Субтельного, для дальшого розвитку українського національного руху величезну роль відіграло те, що рішення цього питання в Галичині співпало із задоволенням “національних потреб духовенства-інтелігенції” та персоніфікувалось у боротьбі з польським поміщиком та адміністратором.⁸⁰ Але при всьому цьому для селян на першому місці стояли питання компенсації за землю і т. ін., що канадський історик показує на прикладі відомої

⁷⁷ Ivan L. Rudnytsky, 'The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule,' in Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, eds., *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982), p. 32.

⁷⁸ Там само, p. 33.

⁷⁹ Див.: С.М. Злупко, “Соціально-економічні проблеми визвольного руху на західноукраїнських землях (1848 р.),” *Український історичний журнал*, 1968, ч. 3, стор. 24-30; Ф.І. Стеблій, “Селянський рух у Східній Галичині під час революції 1848-1849 рр.,” там само, 1973, ч. 6, стор. 32-33 та ін.

⁸⁰ Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 259.

промови в парламенті селянина Івана Капущика.⁸¹

Особливо чітко це проявилось в ході повстання Лук'яна Кобилиці на Буковині, “що носило переважно соціальний характер”.⁸² (Щоправда, навіть радянські історики свого часу вказували, що в кінцевому рахунку у 1848-49 рр. “трудящі маси Буковини зробили значний внесок у боротьбу українського народу проти соціального та національного гноблення, за возз'єднання всіх українських земель”).⁸³

Що ж до Закарпаття, то там один енергійний О.Духнович “діяв як Головна руська рада з однієї людини” і в тому ж (у політичному та культурному відношенні) напрямку; як певний успіх розглядається і призначення А.Добрянського головним управителем Ужгородського округу.⁸⁴ Радянські дослідники також підкреслювали, що “діяльність Духновича у цей час була особливо плідною”: він заснував у Пряшеві “Літературноє заведеніє”, видавав альманахи, укладав підручники, граматики і т.п.; однак, зовсім не ідеалізується постать “реакціонера” і великого урядовця, москвофіла А.Добрянського.⁸⁵

81 Там само, р. 249.

82 Nicholas Fr.-Chirovsky, *An Introduction to Ukrainian History*, vol. 3, р. 42. Див. також: Ф.П. Шевченко, *Лук'ян Кобилиця: З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст.* (К.: Видавництво АН УРСР, 1958), стор. 155-184, 188-192 та ін.

83 *Нариси з історії Північної Буковини* (К.: Наукова думка, 1980), стор. 100.

84 Paul R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus' 1848-1948* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1979), р. 54; Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, р. 250.

85 Див.: В. Микитась, *О.В. Духнович: Літературно-критичний нарис* (Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1959),

В цілому революційні події 1848 р., на думку дослідників, мали непересічне значення для розвитку українського національного руху. Після революції, пише О.Пріцак, частина українського народу вперше стала жити в конституційній державі, що дозволило розвинути національне громадське життя.⁸⁶ Крім того, після реформ 1848 р. цілий клас—селянство (понад 90 процентів українського населення Галичини) вперше став “фактором в організованому політичному та культурному житті”.⁸⁷ Кажучи словами І.Франка, звільнення від панщини “утворило з селянина самостійну суспільну силу, якої не можна вже було ігнорувати”.⁸⁸ Причому цей клас прийшов до українського національного руху із досвідом антикріпосницької боротьби і у подальшому, як пише Дж.-П.Химка, не приймаючи консерватизму духовенства, висунув нового лідера національного руху—інтелігенцію.⁸⁹ Серед дрібніших (але також надзвичайно важливих) наслідків революції—запровадження викладання українською мовою в народних школах, а потім і утвердження української мови як предмету в гімназіях, відкриття у Львівському університеті кафедри української мови та літератури, яку посів Я.Ф.Головацький (1849), та загальне піднесення в усіх сферах українського культурного

стор. 25-26, 12.

⁸⁶ 'Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History...', p. 252.

⁸⁷ Paul R. Magocsi, *Galicja: A Historical Survey and Bibliographic Guide* (Toronto: University of Toronto Press, 1983), p. 116.

⁸⁸ Іван Франко, “Польський селянин в освітленні польської літератури,” у: Франко, *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 27 (К.: Наукова думка, 1980), стор. 68.

⁸⁹ John-Paul Himka, *Galician Villagers...*, pp. xxiii-xxiv, 217-218.

життя.⁹⁰

Головне ж полягало, на думку Дж.-П.Химки, у тому, що після 1848 р. “український національний рух, що знаходив втілення у граматах і збірниках народних пісень та віршів, написаних священиками і семінаристами, піднісся вперше як масовий рух у політичному вимірі”.⁹¹ Револьюційні події 1848 р. знаменували дальший розвиток процесу “розбудови нації”, зближення українців Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, усвідомлення ними своїх братерських зв’язків з українцями Російської імперії.

Після подій кінця 1840-х рр. як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні існування українського національного руху стало фактом; розправа з кирило-мефодіївцями та реставрація абсолютизму в Австрійській імперії затримали, але не могли вже зупинити його дальшого розвитку

§2. Громадський рух 1860—70-х рр.: громади, боротьба москвофілів та народовців у Галичині.

Громадський рух на Україні—як Східній, так і Західній—60—70-х рр. ХІХ ст. (і частково також 80—90-х, як ми покажемо далі) розуміється в англомовній історіографії перш за все як український популізм

⁹⁰ Див. *Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие: Конец ХVIII в.-1849 г.* (М.: Наука, 1980), стор. 478.

⁹¹ John-Paul Himka, *Galician Villagers...*, p. 26.

(*populism*),⁹² або народництво. Слід відмітити, що популізм для західних дослідників—це широка ідеологічна течія, яка по-різному виявлялась історично й існує також і тепер. І.Лисяк-Рудницький в своїй періодизації історії українського національного руху датував народницький (популістський) період 1840-ми—1880-ми роками.⁹³ Але він же в іншій статті обмежує це поняття в основному 60—70-ми рр., що є більш характерним для західної історіографії в цілому.⁹⁴ (Зауважимо, що в сучасній англомовній історіографії, як і колись в історіографії радянській, кажучи словами М.В.Нечкіної, “громадське піднесення, що ним була відзначена друга половина “арифметичних” 50-х років, вже стало належати “шістдесятим”).⁹⁵ Популізм, вказує там само І.Лисяк-Рудницький, “був сильнішим на українських землях на схід від Дніпра”, однак “аналогічна течія” існувала також у “польсько-українському суспільстві Правобережжя” (хлопомани) і в Галичині (народовці 1860—70-х і, почасти, радикали 1880—90-х)⁹⁶.

Таким чином, політична історія Наддніпрянської України 1860-х рр. розглядається західними істориками насамперед крізь призму громадівського руху.

⁹² Цей термін відповідає в англійській мові таким поняттям, як популізм, народництво і народовство.

⁹³ Ivan L. Rudnytsky, 'The Intellectual Origins of Modern Ukraine,' in his *Essays...*, p. 128.

⁹⁴ Ivan L. Rudnytsky, 'The Role of Ukraine in Modern History,' in his *Essays...*, p. 24.

⁹⁵ М.В. Нечкіна, *Встреча двух поколений: Из истории русского революционного движения конца 50-х—начала 60-х годов XIX века* (М.: Наука, 1980), стор. 430.

⁹⁶ Ivan L. Rudnytsky, 'The Role of Ukraine in Modern History,' in his *Essays...*, p. 24.

Порівняно мало уваги приділяється більш радикальним політичним організаціям (як виняток слід відзначити низку статей канадського історика Р.Сербина, присвячених історії Харківсько-Київського таємного товариства).⁹⁷ Інші проблеми, що їм так багато уваги присвячували радянські дослідники— діяльність “Землі і волі” на Україні, українські кореспонденти Герцена, гурток Моссаковського і т. ін.⁹⁸—у кращому випадку лише побіжно згадуються одним абзацом. Але названі організації також до певної міри спричинилися до дальшого розвитку українського національного відродження, посилення політичного елементу в ньому. Навіть Є.Моссаковський, у слідчій справі якого немає жодної вказівки на його прихильність до української ідеї,⁹⁹ написав і використовував у пропагандистській діяльності серед учнів військового училища розгляд окремих творів Т.Шевченка.¹⁰⁰ Це, звичайно, сприяло пробудженню національної свідомості учнівської молоді.

Однак історія громадівського руху так само

97 Roman Serbyn, 'La "Société politique secrète de Kharkiv (Ukraine), 1856-1860,' *Historical Papers* (Ottawa, 1973), pp. 159-177; Roman Serbyn, 'The Sion-Osнова Controversy of 1861-1862,' in *Ukrainian-Jewish Relations...*, pp. 85-110.

98 Див.: *Историография истории Украинской ССР* (К.: Наукова думка, 1986), стор. 164-165. Недостатньо вивчені в радянській історіографії проблеми було проаналізовано у книзі: В.Г. Сарбей, *Очерки по методологии и историографии истории Украины (Период капитализма)* (К.: Наукова думка, 1989), стор. 119-147.

99 ЦДА України, фонд 442, опис 811 (1861 рік), справи 222, 222-а.

100 Опублікований у виданні: *Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг.* (К.: Издательство АН УССР, 1963), стор. 314-319.

досліджена західними істориками дещо нерівномірно. Обмеження джерельної бази пояснює переважну увагу до літературної та наукової діяльності громадівців. Дехто із зарубіжних дослідників плутається у термінах “українофіли”, “громадівці”, “хлопомани”, “популісти” і вживає їх як синоніми, поза всяким історичним контекстом, або, навпаки, необгрунтовано протиставляє їх.¹⁰¹ В той же час високої оцінки заслуговує англomовна “Енциклопедія України”, що видається зараз. Вже у перших двох томах можна знайти чіткі й змістовні визначення понять “громади”, “хлопомани” та ін.

В цілому, в сучасній зарубіжній історіографії громади визначаються як “нелегальні товариства української інтелігенції, що у другій половині ХІХ століття були основними агентами зростання української національної свідомості в Російській імперії”.¹⁰² Громади, що виникли наприкінці 1850-х рр., залишались вогнищем національного руху фактично до кінця століття. Звичайно, не можна назвати показовою побіжну оцінку видатного англійського історика Г.Сітона-Уотсона, котрий характеризував громади як політичні групи “з поміркованими соціалістичними та автономістичними прагненнями”.¹⁰³ Скоріше, ці дві ідеологічні течії існували всередині громадівського руху 1860—70-х рр. у

101 Nicholas Fr.-Chirovsky, *An Introduction to Ukrainian History*, vol. 3, p. 26; Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire: 1801-1917* (Oxford: Clarendon Press, 1967), pp. 409-411.

102 М. Hlobenko, Т. Zakydalsky, А. Zhukovsky, 'Hromadas,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2, p. 245.

103 Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire...*, p. 410.

зародку, радше ніж як реальні тенденції.¹⁰⁴ Політична неоднорідність громад була очевидною, але їх члени сходились на тому, що політичні суперечки чи плани ще не є на часі, а об'єднувала їх любов до української мови та традицій і прагнення служити народові на культурницькій ниві. Як писав згодом громадовець П.Г.Житецький в записці на ім'я начальника III відділення О.Р.Дрентельна, "етнографія була виховною стихією нашою..., ґрунтом, на якому ми сподівались принести користь вітчизні".¹⁰⁵ Таким чином, коли йдеться про ідеологію громадівців, західні історики звичайно кажуть про культ козацтва і народного одягу, "романтизоване, аполітичне поєднання популізму, доброї волі та української етнічності", що в цілому пов'язується з поняттям "українофільство".¹⁰⁶ Однак, підкреслює І.Лисяк-Рудницький, козацька доба більше не ідеалізувалась загалом, в цілому; для громадівців "егоїзм та аристократичні упередження старшини контрастували з інтересами і прагненнями простого народу".¹⁰⁷ Втім, на думку Р.П.Іванової, таку позицію не можна назвати показовою для всіх громадівців: вона пов'язує перехід від ідеалізації до історико-критичного підходу до козацької доби насамперед з ім'ям М.П.Драгоманова.¹⁰⁸ Однак

104 Див. добре досліджений розділ про громади у книзі: *Історія філософії на Україні*, т. 2 (К.: Наукова думка, 1987), стор. 150-151 та ін.

105 ЦДІА України, фонд 274, опис 1 (1880 р.), справа 207, аркуш 3.

106 Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 281.

107 Ivan L. Rudnytsky, 'The Intellectual Origins of Modern Ukraine,' in his *Essays...*, p. 128.

108 Див.: Р.П. Іванова, *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.)* (К.:

В.Г.Сарбей свого часу переконливо обгрунтував, що такий підхід був характерний і для близького до громадівців історика О.М.Лазаревського, котрий першим довів, що закріпачення селянства і козацтва Лівобережної України у другій половині ХУІ—ХУІІІ ст. здійснювалося переважно місцевими поміщиками і було наслідком розвитку соціально-економічних відносин на Україні, а не результатом дії зовнішніх сил.¹⁰⁹

Таким чином, висновки досліджень західних істориків, здавалося б, підтверджують думку О.Ф.Скакун про те, що в ідеології громад “не було нічого самостійного, політично-конкретного: громадівці або розмірковували в ліберально-народницькому дусі, або поділяли програму земців-конституціоналістів”.¹¹⁰ Вона, однак, не завважає того, що історично значимою стала не політична різнорідність громад, а спільне для них—культурно-просвітницька праця, боротьба за розповсюдження в масах національної самосвідомості, “національна українська ідея на демократичному ґрунті, віра в можливість досягнути національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за досягнення його духовної культури...”¹¹¹

Ідеологом українського популізму західні історики найчастіше вважають М.І.Костомарова. Він, пише

Видавництво Київського університету, 1971), стор. 18.

¹⁰⁹ В.Г. Сарбей, *Історичні погляди О.М. Лазаревського* (К.: Видавництво АН УРСР, 1961), стор. 137.

¹¹⁰ О.Ф. Скакун, *Политическая и правовая мысль на Украине (1861—1917)* (Харьков: Выща школа, 1987), стор. 95.

¹¹¹ В.Г. Сарбей, “Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині

А. Жуковський, у своїх наукових працях та журналістських статтях “доводив національну своєрідність українського народу та унікальність його історичного розвитку”.¹¹² Особливе значення надається його статті “Дві російські народності” та листу до Герцена 1860 року.¹¹³

На наш погляд, роль М.І.Костомарова в українському національному русі 1860-х років в західній історіографії все ж дещо перебільшується. Звичайно, визнається, що наприкінці 50-х—на початку 60-х років “саме повернення і успіх Шевченка мали вирішальний вплив на відродження українського громадського і політичного руху...”¹¹⁴ Але постать Костомарова цілком затуляє для західної історіографії багатьох людей, що безпосередньо виробляли практичну платформу цього руху на місцях, таких, наприклад, як ініціатор створення недільних шкіл Ф.Вороний¹¹⁵ (який залишив неопубліковану досі працю про підручник історії, необхідний для цих шкіл)¹¹⁶ та багато інших.

Високу оцінку дає західна історична наука значенню журналу “Основа”. Часопис, який був пов’язаний

XIX ст.,” *Український історичний журнал*, 1991, ч. 5, стор. 12.

112 А. Zhukovsky, 'Kostomarov, Mykola,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2, p. 630.

113 Stephan M. Horak, 'Alexander Herzen, Poles and Ukrainians (1859-1863): Dilemma in Unity and Conflict,' *East European Quarterly*, vol. 17, no. 2 (Summer 1983), p. 194.

114 J. Lawrynenko, 'Ševčenko and His Kobzar...,' p. 172.

115 Див.: Г.И. Марахов, *Киевский университет в революционно-демократическом движении* (К.: Выща школа, 1984), стор. 51.

116 Державний архів м. Києва, фонд 16, опис 471 (1861 р.), справа 105.

насамперед з іменами Куліша, Костомарова, Білозерського та Шевченка, “зібрав до купи всі українські культурні ресурси того часу”. “Основа”, зауважує О.Субтельний, “функціонувала як засіб комунікації та збудник національної свідомості в розкиданій по імперії української інтелігенції”.¹¹⁷ Однак, як справедливо вказує І.Лисяк-Рудницький, політична програма журналу була обмеженою. “Члени гуртка “Основи”,—пише він,—намагалися переконати власті Росії та громадську думку в політично нешкідливому характерові українського культурно-літературного відродження”.¹¹⁸ До певної міри це зближувало програму “Основи” з відомим “Відгуком з Києва”, що так само відкидав звинувачення в сепаратизмі, доводячи, що сепаратизм не має практичного значення для неписьменного у більшості своїй народу і висуваючи освіту звільненого з кріпацтва селянства як першочергове завдання.¹¹⁹

З цього, однак, не слід робити висновку, що напрошується, буцімто український рух 1860-х був виключно культурницьким і зовсім не мав політичного виміру. Скажімо, ми не натрапили в

117 Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 280.

118 Ivan L. Rudnytsky, 'Ukrainian-Jewish Political Relations in Nineteenth-Century Ukrainian Political Thought,' in Howard Aster and Peter J. Potichnyj, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), p. 71. Докладніше про обмеженість політичної програми “Основи” див. у надзвичайно змістовному дослідженні М.Д. Бернштейна, яке з’явилося в часи “відлиги”: М.Д. Бернштейн, *Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст.* (К.: Видавництво АН УРСР, 1969), стор. 205-206 та ін.

119 Г.И. Марахов, *Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века* (К.: Выща школа, 1981), стор. 99-100.

західній літературі на згадку про спроби українських патріотів використати в своїх інтересах польське повстання 1863 року. Отже, цілком обгрунтованим був закид Дж.Кульчицького в рецензії на збірник матеріалів канадської конференції “Україна і Польща”: “Не згадано навіть про українсько-польське співробітництво у повстанні 1863 р.”¹²⁰ Практично не згадуються добре відомі постаті О.Потебні (старшого брата науковця) і В.Синьогуба,¹²¹ і лише М.Богачевська-Хом’як вказує на надрукований у “Колоколі” заклик “Українки” (Х.Д.Алчевської) до підтримки польських повстанців.¹²² Крім цього, наприклад, спроба В.Синьогуба та його товаришів підняти у 1863 р. селянське повстання із необхідністю повинна бути включена до історії власне українського національного руху. По-перше, В.Синьогуб належав до київської громади.¹²³ По-друге, як свідчать архівні документи, сама ця спроба мала яскраво висловлений національний характер. Синьогуб розповідав селянам про громади, про студентів, що носять “малоросійські костюми, їздять по селах, пізнають дух народу і розучують народні пісні”, сходки-вечорниці йменувалися в Синьогуба та його товаришів

120 G. Kulchycky, review of *Poland and Ukraine: Past and Present* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980), *Canadian-American Slavic Studies*, vol. 16, no. 2 (Summer 1982), p. 285.

121 В.Р. Лейкина-Свирская, “Андрей Потебня,” в кн. *За нашу и вашу свободу: Герои 1863 года* (М.: Молодая гвардия, 1964), стор. 121-164; А.З. Барабой, “Попытка украинских революционеров организовать помощь польскому восстанию 1863 года,” *Вопросы истории*, 1957, ч.1, стор. 109-116.

122 Martha Bohachevsky-Chomiak, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Political Life, 1884-1939* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), p. 115.

“кобзарівщиною“, часом вони організовувались біля могили Т.Г.Шевченка.¹²⁴

Але польське повстання мало для українського національного відродження значно важливіше, хоча і опосередковане, значення. Шукаючи визначення для цього впливу, Н.Чировський каже про “значне посилення“, внаслідок повстання, “українофільських тенденцій“. Ця думка, очевидно, точніше висловлена І.Лисяком-Рудницьким. Повстання, він, принесло остаточне розмежування гуртка хлопоманів із польським суспільством, навіть з його радикальним революційним крилом, якщо його не підтримував український народ.¹²⁵ Практично кожен з хлопоманів став із часом визначною особистістю в тій чи іншій галузі українського відродження.

В сучасній західній історіографії враховується еволюція українського національного руху як в часі, так і в просторі. На думку зарубіжних вчених, в 60-ті роки провідна роль належала київській громаді, що нараховувала до 200 чол., а в 70-ті визначалась своєю активністю одеська громада.¹²⁶ Подібної ж точки зору (опускаючи ідеологічні оцінки) дотримувалась і радянська історіографія.¹²⁷ Громадівці активно

123 В.Г. Сарбей, *Очерки по методологии...*, стор. 131-132.

124 ЦДІА України, фонд 473, опис 1 (1863 р.), справа 20, аркуші 187, 192.

125 Ivan L. Rudnytsky, 'The Intellectual Origins of Modern Ukraine,' in his *Essays...*, p. 130. Див. Р.П. Іванова, “Общественное движение на Украине и польское восстание 1863 года,” *Советское славяноведение*, 1978, ч. 3, стор. 57.

126 М. Hlobenko, T. Zakydalsky, A. Zhukovsky, 'Hromadas,' p. 245-246; Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 280.

127 Г.И. Марахов, *Социально-политическая борьба...*, стор.

використовували земства, як організації, що переймалися місцевими інтересами, і тому “більш чутливі до українських культурних потреб”; особливо ж—полтавське земство 1860—80-х. Громадівці, хоча і підтримували контакти з радикальними колами, звичайно “уникали безпосередньої політичної роботи”, приділяючи основну увагу культурно—просвітницькій та науковій діяльності.

Особливе значення в цьому плані дослідники надають історичній науці. Історики популістської (народницької) школи від Костомарова до Лазаревського та Антоновича, особливо ж—останній та його “київська історична школа”, як формулює Л.Винар, “протистояли урядовій політиці русифікації”.¹²⁸ На думку У.Аллена, основним внеском “київської школи” істориків у справу українського відродження була розробка концепції “українського демократизму”, що протиставлявся “польському аристократизмові”, розуміння козацтва як “виразника української національної ідеї”.¹²⁹ Ще цікавішим, але дещо в іншому плані, є той факт, що одне із звинувачень, яке висуває У.Аллен проти “київської школи”, витримане у кращих традиціях радянської “критики” сталінських та застійних часів. Він вважає “більш ніж помилковим” їхнє твердження, що козаки “боролись за досягнення політичної свободи та соціальної справедливості” і оголошує це

111-138; З.В. Першина, *Очерки истории революционного движения на Юге России* (Одесса: Выща школа, 1975), стор. 83-84 та ін.

128 Lubomyr R. Wynar, *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography* (Toronto: Ukrainian Historical Association, 1988), p. 6.

129 W. D. Allen, *The Ukraine: A History*, pp. 245-246.

твердження “перекрученням” минулого заради інтересів сучасних їм політичних угруповань.¹³⁰ Позиція сучасної української історіографії з цього приводу висловлена у змістовній статті В.А.Смолія, в котрій, зокрема, йдеться про “державотворчу функцію” українського козацтва та роль “козацького ідеалу” в становленні нової соціальної свідомості народних мас. Зауважимо, що в західній історіографії зустрічається й інший закид на адресу “двох головних ідеологів українського популізму”—істориків Костомарова і Антоновича, закид, не позбавлений певної рації і все ж, очевидно, занадто категоричний. Як пише О.Пріцак, особливо останній з них “повністю відокремив культурне українофільство від будь-якої політичної концепції нації”. Внаслідок цього, на думку американського історика, політично активні українці другої половини ХІХ ст. були захоплені політичними гаслами російських революціонерів і “втрачені для української нації”.¹³¹

Високо оцінює західна історіографія діяльність громадівців у збиранні фольклору, їхні історичні та філологічні дослідження, працю Південно-Західного відділення Імператорського географічного товариства і, зокрема, скликання в Києві у 1874 р. археологічного з’їзду¹³², видання київською громадою, починаючи з 1882 р., журналу “Киевская старина”, що невдовзі став “чимось на зразок енциклопедії українознавства”¹³³ (і

130 Там само.

131 Omeljan Pritsak, 'V. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History,' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 9, no. 3/4 (December 1985), p. 258.

132 Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire...*, p. 410.

133 O. Ohloblyn, 'Kievskaja Starina,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2,

досі, до речі, залишається “білою плямою” історичної науки в Україні). Взагалі ж не можна не помітити певної нерівномірності у вивченні громадівського руху в англomовній історіографії: очевидною є пербільшена увага до ідейної історії українства. Наприклад, дуже мало написано про недільні школи, “Киевский телеграф”, інші конкретні справи та конкретних людей, натомість міркування про культ українського слова серед громадівців,¹³⁴ хоча і цілком слухні, стають вже “загальним місцем”. Звичайно, частково цю нерівномірність можна віднести на рахунок багатолітньої неможливості працювати в архівах—але лише частково, оскільки 60—80-ті рр. ХІХ ст. непогано висвітлені у численних спогадах, документальних та інших публікаціях 1890-х—1920-х років (збірники “За сто літ”, журнали “Киевская старина”, “Україна”, “Наше минуле” та ін.). Можливості, що відкриває їх використання навіть для науковця на еміграції, були продемонстровані М.Антоновичем у цілій низці статей, нарисів та публікацій останніх трьох десятиліть в журналі “Український історик”.

Особливий інтерес викликає питання про опонентів громадівців. Якщо політична та інтелектуальна історія Галичини того часу розглядається крізь призму дихотомії “москвофіли—народовці”, то на Наддніпрянській Україні організованого українського ідейного руху, що протистояв би громадівцям, не було. Консерватизм на Україні другої половини ХІХ ст. не мав іншого висловлення, крім російського імперського монархізму. Таким чином, всередині самого

p. 552.

134 Ivan L. Rudnytsky, 'The Intellectual Origins of Modern Ukraine,' in his *Essays...*, p. 129.

українського руху чи не єдиним, хоча й надзвичайно впливовим, “критиком популізму” був П.О.Куліш. І все ж значення його діяльності, на нашу думку, перебільшується деякими західними вченими. Навряд чи є правомірним твердити, слідом за Ю.Лавриненком, що і київська громада (а не тільки “Основа” і громада петербурзька) “були в значній мірі наслідком” саме його діяльності,¹³⁵ Провідна роль “хлопоманів” на чолі з В.Б.Антоновичем та групи студентів-викладачів Новостроєнської недільної школи в заснуванні Київської громади є загальновідомою.¹³⁶

Але в той же час не можна і недооцінювати внесок цього, довгий час замовчуваного на його батьківщині, “культуртрегера у справжньому значенні цього слова”, що обґрунтував “важливість елітарних культурних цінностей” і протестував проти “вulgаризму в культурі та небезпеки влади натопту”.¹³⁷ Однак, справедливо зауважує І.Лисяк-Рудницький, “його критицизм залишався безплідним, оскільки він не міг запропонувати конструктивної концепції на противагу популістській течії”.¹³⁸ Та і навряд чи можна було плідно впливати на ідейний розвиток українського руху, захоплюючись Петром I та Катериною II та паплюжачи спадщину Шевченка (з кінця 1860-х років).¹³⁹

135 J. Lawrynenko, 'Ševcenko and His Kobzar...', p. 173.

136 A. Zhukovsky, 'Hromada of Kiev,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 2, p. 244.

137 Ivan L. Rudnytsky, 'Conservatism,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, p. 565.

138 Ivan L. Rudnytsky, 'The Intellectual Origins of Modern Ukraine,' in his *Essays...*, p. 130.

139 George S.N. Luckyj, *Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life*

Розвиток суспільно-політичних рухів на Західній Україні в ці десятиліття мав свою специфіку. В цілому зарубіжні історики також говорять про поширення тут ідеології і рухів популістського типу: “Починаючи з 1860-х популізм також заторкнув Галичину, де його прихильники були відомі як народовці”.¹⁴⁰ (Дж.-П.Химка навіть пропонує пояснення-переклад терміну “народовство” як “національний популізм”).¹⁴¹ Однак у Галичині популізм мав впливових опонентів: громадське життя майже всієї другої половини ХІХ ст. проходило під знаком боротьби народовців та москвофілів (руссофілів). Втім, можна казати і про існування в Галичині власне буквально громадівського руху. Ці громади підтримували народовців і відрізнялись від громад наддніпрянських: вони були, як правило, чисто культурницькими організаціями виключно учнівської молоді. Перша з них виникла у Львові близько 1863 р. (очолював її Д.Танячкевич), потім подібні громади з’явилися у гімназіях в Тернополі, Станиславові, Самборі та Бережанах. Іван Франко писав про ці організації: “Власне українські гімназичні громади з політичної точки зору були товариствами цілком невинними, так само, як і центральна громада, що існувала у Львові”. Саме у зв’язку з тим, що молодь поки що “навіть не думала про практичну політику”,

and Times (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1983), pp. 141-165; П. Охріменко, “Гарячий Пантелеймон Куліш,” *Наука і суспільство*, 1989, ч. 12, стор. 24-26.

¹⁴⁰ Ivan L. Rudnytsky, 'Trends in Ukrainian Political Thought,' in his *Essays...*, p. 97.

¹⁴¹ John-Paul Himka, *Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890)* (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983), p. 42.

зауважує він, гору в цій політиці брали поки що консерватори, які орієнтувалися на російський царат.¹⁴²

Однак повернемося до початку 1850-х років. Загальну схему розвитку політичної ситуації західні вчені уявляють собі в такий спосіб. Після поразки революції 1848 р., пише Л.Ортон, “національний рух в Галичині мусив зазнати періоду переважно русофільської орієнтації на протязі майже двох десятиліть“, але після конституційної та виборчої реформи 1866—1867 рр. “політична атмосфера, що посвіжішала“ спричинилася до повернення популістської орієнтації, яка, на думку цього дослідника, мала своє коріння у діяльності “Руської трійці“.¹⁴³ Старорусинська тенденція (попередниця москвофільства) викристалізовується у 1850-ті роки. Старорусини 50-х (“святоюрці”)—це, перш за все, рух уніатського духовенства і самий цей рух І.Лисяк-Рудницький визначає як “клерикально-консервативний“.¹⁴⁴ Обґрунтованою здається нам думка О.Субтельного про те, що у певному сенсі старорусини були “західноукраїнським варіантом “малоросійської“ ментальності“. Про це свідчить їхня “плутана самосвідомість, так само, як і підкреслювання місцевих інтересів, плазування перед існуючою владою

142 Іван Франко, “Українські “народовці“ і радикали,“ у: Франко, *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 28 (К.: Наукова думка, 1980), стор. 199, 200.

143 Lawrence D. Orton, 'Editor's Introduction,' in Jan Kozik, *The Ukrainian National Movement...*, p. xvii.

144 Ivan L. Rudnytsky, 'Conservatism,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, p. 565; аналогічну оцінку радянської історичної науки можна знайти, наприклад, у виданні: *Освободительные движения народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма* (М.: Наука, 1981), стор. 202.

і спроби пов'язати свою ідентифікацію з могутньою Російською імперією за збереження певних регіональних відмінностей“ (старорусини-“святоюрці“: Б.Дідицький та ін.).¹⁴⁵ Політичні події 1860-х, і, насамперед, угода між Габсбургами та поляками імперії “прискорили трансформацію старорусинства у відкрите русофільство“. Дж.-П.Хімка підкреслює, що багато дослідників помилково слідом за М.П.Драгомановим ототожнювали русофілів зі “святоюрцями“, або ж старорусинами. Звідси, на його думку, й стереотип русофільства як “клерикального та реакційного“. Насправді ж, продовжує він, старорусини були чимось на зразок лоялістської проурядової партії, а більш світські русофіли орієнтувалися в політичному плані не на Габсбургів, а на Романових.¹⁴⁶ (Подібна плутанина, як легко переконалися, була характерною і для багатьох праць радянської історіографії. Пор., наприклад: “У 60-х рр. XIX ст. москвофіли утворили окрему політичну течію під назвою “староруської“).¹⁴⁷ У 1860-х—70-х роках русофіли (москвофіли) домінують на політичній та культурній сцені Галичини, вони контролюють митрополичу консисторію та парламентські місця в рейхсраті та галицькому сеймі, “Галицько-руську матицю“, Ставропігійний інститут, Народний дім і товариство Качковського, провідну газету “Слово“ та щомісячники “Наука“, “Руська рада“, “Беседа“ та ін.

Але у ті ж 60-ті роки відбувається становлення серйозного противника москвофілів—народовців,

145 Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 218.

146 John-Paul Himka, *Socialism in Galicia...*, pp. 41-42.

147 М.А. Климась, “Москвофіли,“ *Радянська енциклопедія*

відомих також як молодорусини чи українофіли. Деякі дослідники слушно вказують на те, що русофіли та народовці мали різну соціальну базу і, таким чином, конфлікт між ними мав й певну “соціальну підкладку”. “Крім різниці поколінь та ідеологічних відмінностей, що розділяли русофілів і народовців,— резюмує О.Субтельний,—були також і соціальні відмінності”. Русофіли були головно церковними або світськими чиновниками з міцним становищем та іншими “солідними громадянами”, народовці ж— студентами, молоддю духовного стану та світською інтелігенцією, кількість якої швидко зростала.¹⁴⁸ Цікаво порівняти цю тезу із інакше висловленим, але подібним за змістом соціологічним визначенням радянської історичної науки: “Народовці відображали класові інтереси буржуазії, як міської, так і сільської, і уніатського духовенства”. “Навколо іншого суспільно-політичного руху—москвофілів, об’єдналась частина духовенства, консервативна інтелігенція і сільська буржуазія”.¹⁴⁹

В літературі можна зустріти образний вислів, що рух народовців виник буквально під впливом віршів Шевченка. Справді, треба наголосити тісний зв’язок українського національного руху 60—70-х рр. на Наддніпрянській Україні і в Галичині. Західні історики підкреслюють тісні зв’язки народовців з інтелектуалами Наддніпрянської України, насамперед з найвпливовішими “популістами”—М.І.Костомаровим,

історії України, т. 3 (К.: Видавництво УРЕ, 1971), стор. 176.

148 Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 319.

149 С.М. Трусевич, *Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х роках XIX ст.* (К.: Наукова думка, 1978), стор. 32, 33.

М.Пдрагомановим, В.Б.Антоновичем, і взагалі значний вплив на народовців ідеології кирило-мефодіївців та громадівців.¹⁵⁰ В той же час народовці, звичайно, так чи інакше продовжували працю “Руської трійці”, ідейні традиції галицького українства.

На відміну від русофілів, народовці стверджували існування окремої української нації і вважали галицьких русинів частиною її. Але найбільш яскравим зовнішнім проявом ідеологічної різниці між русофілами і народовцями була, за справедливим судженням західних дослідників, їхня позиція у мовному питанні. Стверджуючи існування єдиного “руського” або “пан-руського” народу від Карпат до Камчатки, русофіли користувались так званим “язичієм”, що являло собою суміш церковнослов’янських, російських, українських та польських мов (із помітною перевагою першої та другої). Народовці ж виступали за літературну мову, створену на базі народної—тобто, фактично ту, яку ми зараз назвали б українською. Ця проблема ґрунтовно вивчена канадським істориком П.Магочі в його статті “Мовне питання як фактор у національному русі у Східній Галичині”.¹⁵¹

Боротьба між русофілами та народовцями досягла апогею у другій половині 70-х років і останні, підтримані студентами (серед яких були молоді

150 Ivan L. Rudnytsky, 'The Ukrainians in Galicia...', p. 46. В радянській історіографії треба назвати цікаву статтю С.М. Злупка: С.М. Злупко, “Зв’язки М.І.Костомарова із Західною Україною,” *Український історичний журнал*, 1967, ч. 5, стор. 42-49.

151 Paul R. Magocsi, 'The Language Question as a Factor in the National Movement in Eastern Galicia,' in *Nationbuilding and the Politics*

Франко—після недовгого співробітництва з русофілами—і Павлик)¹⁵² та більшістю інтелігенції, вийшли з неї переможцями (це, втім, стало очевидним лише у 80-ті роки). Причому, підкреслюють західні дослідники, перемогу народовців забезпечила їх широка робота серед народних мас. Величезну роль мало використання народовцями сільських вчителів, священників та дяків як посередників у поширенні національної ідеї, що підготувало “початкову структуру масового національного руху”.¹⁵³ Особливе значення мало заснування народовцями товариств “Руська бесіда” (1861), “Просвіта” (1868), видання газет “Правда”, “Діло”, “Зоря”, які широко читалися. Але все-таки найважливішою їх справою стали “Просвіти”, що були галицько-українським еквівалентом “матиць”—культурно-освітніх товариств, що відігравали вирішальну роль у прискоренні багатьох слов’янських національних рухів. “Просвіта” була “матірною організацією”, з якої по суті розвинулись більшість культурних та політичних новоутворень кінця ХІХ—початку ХХ ст. Не можна забувати, втім, і про добре розвинутий у Галичині український кооперативний рух, що поєднував у собі економічну діяльність із боротьбою за національні права.¹⁵⁴ Те ж саме можна сказати і про нечисленні міські та сільські асоціації ремісників-українців (львівський “Побратим”

of Nationalism..., pp. 220-238.

152 Пор. у новітньому вітчизняному дослідженні про ідейну еволюцію І.Франка в ці роки: Я. Грицак, “...Дух, що тіло рве до бою...”: Спроба політичного портрету Івана Франка (Л.: Каменяр, 1990), стор. 43, 47-49.

153 John-Paul Himka, *Galician Villagers...*, p. 217.

154 V. Holubnychy, I. Vytanovych, ‘Co-operative Movement,’ *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, pp. 583-585.

та ін.), діяльність яких докладно дослідив Дж.-П. Химка.¹⁵⁵ Взагалі, після появи друком досліджень цього канадського історика, особливо ж—його останньої за часом книги “Сільські жителі Галичини та український національний рух у дев’ятнадцятому столітті“, навряд чи можна серйозно сприймати твердження на зразок того, що в Галичині “селянські маси навряд чи знали про існування “українського руху“.¹⁵⁶

Динамізм народовців сильно контрастував, зауважує І.Лисяк-Рудницький, зі стагнацією русофілів, що покладалися на допомогу іззовні (з боку царської Росії). Остаточо підірвав позиції русофілів процес 1882 р. над А.Добрянським та І.Наумовичем, що звинувачувались у державній зраді. Після нього у таборі русофілів “з’явилися ознаки розкладу“.¹⁵⁷ Щоправда, захопившись зображенням принципової тенденції розвитку національно-політичного життя Східної Галичини, Лисяк-Рудницький допускається тут певного перебільшення. Насправді, як переконливо довів на архівних матеріалах С.А.Макарчук, навіть на початку ХХ ст. русофільська Руська національна партія посідала досить вагому позицію у суспільно-політичному житті.¹⁵⁸

155 John-Paul Himka, 'Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (the 1870s),' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 2, no. 2 (June 1978), pp. 235-250.

156 W. D. Allen, *The Ukraine: A History*, p. 253.

157 Ivan L. Rudnytsky, 'The Ukrainians in Galicia...', p. 48.

158 На виборах 1907 р. партія отримала 5 з 27 місць від Східної Галичини в рейхсраті, у 1908 р.—9 із 21 українського мандату в галицькому сеймі; газета русофілів “Галичанин“ мала у тому ж році 2500 передплатників порівняно з 3500 у

Політичне життя Буковини та Закарпаття другої половини XIX ст. західними істориками визначається як “унікальна копія” галицької політики.¹⁵⁹ Це також боротьба русофілів (Добрянський, Духнович) з народовцями (Стрипський, Волошин), хоча, оскільки двоє перших були лідерами національного відродження ще під час першої стадії його розвитку на Закарпатті, іноді їх погляди визначаються як “недиференційований русинський патріотизм”, а П.Магочі говорить навіть про певну третю, “русинофільську” орієнтацію.¹⁶⁰

Буковина була все ж точнішою копією Галичини. Після періоду домінації русофілів у 1880-х рр. українофіли С.Смаль-Стоцький та М.Василько очолили українське культурне і політичне життя в краї, де згодом діяли просто місцеві відділи основних українських партій Галичини.¹⁶¹ Своєрідність ситуації на Закарпатті, однак, полягала в тому, що з 1849 по 1867 управителем Ужгородської округи був русофіл А.Добрянський. На думку деяких західних істориків, за його урядування в краї розвивалось українське національне життя.¹⁶² Однак, варто навести тут

провідної газети Національно-демократичної партії “Діло”. Див. С.А. Макаруч, “Галицьке москвофільство в кінці XIX—на початку XX ст.,” *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*, 1990, ч. 16, стор. 102.

159 Ivan L. Rudnytsky, 'Carpatho-Ukraine: A People in Search of Their Identity,' *East European Quarterly*, vol. 19, no. 2 (June 1985), p. 153.

160 Paul R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity...*, pp. 42-47, 51-54.

161 Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 334-335.

162 Nicholas Fr.-Chirovsky, *An Introduction to Ukrainian History*, vol. 3, p. 41; V. Markus, 'Dobriansky, Adolf,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, pp. 710-711.

судження ближчого за часом до подій Івана Франка: Добрянський “для Угорської Русі гірший від Батия, тому що встиг надовго вбити народню душу, відвернути запал інтелігенції від народної мови і народних інтересів і тим викликати страшне запізнення всякої цивілізації в тій нещасній країні...”¹⁶³ Після усунення Добрянського та ліквідації Ужгородської округи після 1867 в краї почалася, як підкреслює І.Лисяк-Рудницький, інтенсивна мадяризація, що викликала зростання русофільських симпатій, яке тривало аж до фактичного згасання організованого українського життя наприкінці століття.¹⁶⁴ Популізм же як такий (народовство) в цю історичну епоху ще не міг стати на Закарпатті реальною політичною силою.

§ 3. “Український соціалізм”. Оцінка поглядів і діяльності М.П.Драгоманова та І.Я.Франка.

У працях західних дослідників, що присвячені політичним рухам на Україні 70-х—80-х рр. ХІХ ст., широко використовується термін “український соціалізм” (іноді “українська школа соціалізму”).¹⁶⁵ Радянські історики, за винятком дослідників 1920-х років, ставились до нього лише як до об’єкту нищівної

163 Іван Франко, “Стара русь,” *Літературно-науковий вісник*, 1906, т. 35, стор. 43. В останньому 50-томовому виданні цитований абзац відсутній. Див. Іван Франко, “Стара Русь,” у: *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 37 (К.: Наукова думка, 1982), стор. 79-110.

164 Ivan L. Rudnytsky, ‘Carpatho-Ukraine...,’ p. 146; V. Kubijovyč, A. Zhukovsky, ‘Bukovyna,’ *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, p. 319.

165 Ivan L. Rudnytsky, ‘The Intellectual Origins...,’ p. 139.

критики. Така позиція не є більше обов'язковою для вчених в Україні й, отже, слід розглянути праці західних істориків у цій галузі детально і неупереджено.

У найбільш чіткому вигляді в сучасній західній історіографії концепція “українського соціалізму” сформульована в статті відомого ізраїльського історика М.Мішкінського. До “українських соціалістів” він відносить тих соціалістів, котрі мали яскраво висловлену українську національну самосвідомість (на відміну від багатьох російських революційних народників—українців лише за походженням). “Визнаючи інтернаціональну природу соціалізму, вони бачили його перш за все і в першу чергу як вирішення специфічних проблем українського буття і вважали український народ ціллю своєї діяльності”,—пише М.Мішкінський про українських соціалістів.¹⁶⁶ Початок розповсюдження українського соціалізму на Наддніпрянській Україні та в Галичині він відносить до середини 1870-х років, а його найвпливовішими представниками називає М.П.Драгоманова, С.А.Подолінського, О.С.Терлецького, М.І.Павлика і І.Я.Франка. На думку М.Мішкінського, “уявлення українських соціалістів про структуру українського народу зводилось до того, що в основі своїй він був безкласовим”. Вони бачили протиріччя між експлуатованим українським народом та його гнобителями, причому в їхньому баченні економічна експлуатація та національне гноблення “були майже

166 Moshe Mishkinsky, 'The Attitude of the Ukrainian Socialists to the Jewish Problem in the 1870s,' in Howard Aster and Peter J. Potichnyj, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), p. 64.

паралельними“. І, нарешті, звернемо увагу на “геополітичний аспект українського соціалізму“ в Мішкінського. Він вважає, що український соціалізм на Наддніпрянській Україні та в Галичині був фактично єдиною ідейною течією, що можна довести на прикладах співробітництва Терлецького та Подолинського на видавничій ниві, поїздок Драгоманова до Галичини та його ідейного впливу там, постійного співробітництва Драгоманова, Павлика і Франка.¹⁶⁷

В цілому, як бачимо, розуміння і визначення “українського соціалізму“ тут майже співпадає із добре відомим у радянській історіографії поняттям “українські революціонери-демократи 1870—80-х рр.“¹⁶⁸—за винятком лише М.П.Драгоманова, якого цілком необгрунтовано, на наш погляд, більшість радянських істориків протиставляла їм як “буржуазного ліберала“ або навіть “націоналістичного міщанина“. (Цікаво, що М.П.Рудько у своїй книзі, що свого часу була піддана саме за це розгромній критиці, оперував поняттям “українські демократи“, конкретно називаючи С.А.Подолинського, Ф.К.Вовка, М.П.Драгоманова, О.С.Терлецького, М.І.Павлика та І.Я.Франка).¹⁶⁹ Але треба визнати, що критика радянськими істориками

167 Там само, рр. 64-66.

168 Див.: В.С. Дмитриченко, “До характеристики еволюції ідеології революційного демократизму,” *Філософська думка*, 1978, ч. 1, стор. 74; М.П. Рудько, “Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини,” *Український історичний журнал*, 1970, ч. 2, стор. 47-48.

169 М.П. Рудько, *Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.)* (К.: Видавництво Київського університету, 1973), стор. 8.

уявлень про розуміння цими мислителями української нації як безкласової¹⁷⁰ мала певну рацію. Відомі, наприклад, слова Франка, що “великі соціальні п’явки, нассавшись хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тієї нації, котрої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх”.¹⁷¹

Розглянемо, однак, більш детально спектр думок західних істориків про соціалістичну тенденцію в історії української політичної думки 70—80-х рр. ХІХ ст. З одного боку, вони не забувають відзначити пропаганду марксистських ідей М.І.Зібером ще наприкінці 1860—70-х років. Зібер, зауважує Е.Кінгстон-Менн, “ліберально мислячий професор Київського університету, був фанатичним прихильником марксизму як наукової кульмінації класичної економічної теорії”.¹⁷² Але його діяльність не пов’язується безпосередньо із виникненням українського соціалізму.¹⁷³ А тим часом одним із слухачів гуртка Зібера був молодий Драгоманов; більше того, власне зібрання гуртківців у 1868—1870

170 С.М. Возняк, *У боротьбі за дружбу народів (Проблема нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті ХІХ—початку ХХ ст.)* (Л.: Вища школа, 1981), стор. 47-54 та ін.

171 Іван Франко, “Поza межами можливого,” у: Франко, *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 45 (К.: Наукова думка, 1986), стор. 281.

172 Е. Kingston-Mann, 'Marxism and Russian Rural Development: Problems of Evidence, Experience and Culture.' *The American Historical Review*, vol. 86, no. 4 (October 1981), p. 735.

173 А. Resis, 'Das Kapital Comes to Russia,' *Slavic Review*, vol. 29, no. 2 (June 1970), pp. 227, 235-237.

відбувалися на квартирі останнього.¹⁷⁴

З іншого боку, на Україні був поширений загальноросійський народницький соціалізм (“общинний”, “селянський” або ж “аграрний”). Втім, ми не переконані, подібно до М.Богачевської-Хом’як, що, завдяки певним рисам національного характеру, ідеологія народників з її ідеєю переходу до соціалізму, минаючи стадію індустріального капіталізму, була “особливо привабливою для українців”.¹⁷⁵ В усякому разі, ця теза вимагає детального обґрунтування. Значно серйознішими здаються нам твердження багатьох авторів, що народницький рух “був за своєю суттю анаціональним”, “приділяв дуже мало уваги національному питанню”, незважаючи на те, що в ньому, справді, брало участь досить багато українців.¹⁷⁶

Радянська історична наука приділяла небагато уваги цьому питанню. А.М.Катренко лише побіжно зауважує у своїй книзі, що народовольці прагнули справедливого вирішення національного питання.¹⁷⁷ Ближче до істини, очевидно, Н.А.Шип, котра, спираючись на свідчення сучасників (у тому числі П.А.Грабовського), вказує, що народництво “ігнорувало

174 В.Г. Сарбей, “Початок засвоєння марксистських ідей українською історіографією,” *Український історичний журнал*, 1971, ч. 11, стор. 13.

175 Martha Bohachevsky-Chomiak, *Feminists Despite Themselves...*, p. 22.

176 David B. Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture...*, p. 252; Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 286.

177 А.Н. Катренко, *В борьбе за пробуждение народной революции (Из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х—начале 90-х годов XIX в.)* (К.: Выща школа, 1988), стор. 11.

по суті будь-який національний рух“.¹⁷⁸ Цікавим є зауваження відомого історика філософії В.А.Малініна про те, що народники протиставляли власне народ, за інтереси якого вони боролись, нації, до якої входили “також нетрудящі“.¹⁷⁹ Західні історики також справедливо вказують, що російські революціонери віддавали пріоритет соціальній революції перед національно-визвольною боротьбою. Показово, що О.Субтельний навіть назвав відповідний підрозділ свого підручника з історії України “Російський революційний рух на Україні“.¹⁸⁰

Але, таким чином, зауважує Субтельний (слідом за Драгомановим, Франком та ін.), “спроможність революційного народництва приваблювати все більшу кількість найталановитішої та найенергійнішої молоді України призвела до критичного послаблення українського руху“.¹⁸¹ Втім, слід визнати, що об’єктивно народники в чомусь сприяли розвиткові національної самосвідомості хоча б тим, що, разом із працями російських революційних мислителів, активно використовували в своїй пропаганді твори Шевченка. Численні свідчення такого використання відклалися в архівах,¹⁸² а Єлисаветградський народницький гурток

178 Н.А. Шип, *Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк* (К.: Наукова думка, 1991), стор. 148.

179 В.А. Малінін, *Философия революционного народничества* (М.: Наука, 1972), стор. 132.

180 Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, p. 286.

181 Там само, p. 289.

182 ЦДІА України, фонд 385, опис 1, справа 107, аркуш 48-48 зв. (1878 р.); справа 135, аркуш 126 (1879 р.); фонд 419, опис 1, справа 645, аркуші 28-31, 163 (1881 р.) та ін. Див. про це докладніше: М.П. Рудько, “Поезія Т.Г. Шевченка в революційному русі 70-х років XIX ст.,” *Радянське*

на початку 80-х років навіть зробив спробу нелегально перевидати “Кобзар”.¹⁸³

Слід зупинитись також на ставленні до соціалізму громадянців. Старогромадівці відкидали радикальні політичні методи і співпрацювали насамперед із земцями-конституціоналістами. В той же час молодогромадівці були настроєні рішучіше і підтримували тісні контакти з народниками. Це в цілому співпадає з точкою зору радянської історіографії, в якій ці питання найповніше були висвітлені в книзі А.К.Волощенко.¹⁸⁴

Однак, як для національно-культурного, так і для визвольного руху на Україні того часу центральною постаттю був, очевидно, М.П.Драгоманов. Йому в західному українознавстві присвячена величезна література. Фактично можна говорити навіть про сучасне західне “драгомановознавство”, переважно англійське, що голосно заявило про себе вже збірником “Михайло Драгоманов: Симпозіум та вибрані праці” (1952).¹⁸⁵

Сучасна зарубіжна історіографія наголошує новаторський характер бачення Драгомановим української справи. “Внеском Драгоманова,—пишуть О.Пріцак і Дж.Решетар,—було його настійливе

літературознавство, 1964, ч. 2, стор. 44-59.

183 ЦДІА України, фонд 419, опис 1, справа 1215, аркуш 5 (друга пагінація).

184 А.К. Волощенко, *Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х—на початку 80-х років XIX ст* (К.: Наукова думка, 1974), стор. 124-155.

185 Ivan L. Rudnytsky, ed., *Mykhailo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings*, *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, vol. 2, no. 1(3) (Spring 1952).

твердження, що український рух не може залишатись аполітичним і чисто культурницьким“, він перший свідомо спрямував українське відродження у сферу політичної діяльності.¹⁸⁶ До Драгоманова українська політична думка фактично залишалась на ембріональному ступені розвитку, вона все ще мала фрагментарний характер, виступаючи у прихованій формі в історичних, етнографічних та філологічних працях. Драгоманов перший надав їй цілісності та створив українську політичну публіцистику. Нарешті, вплив Драгоманова у значній мірі утримував федералізм як ідеологію українського руху, в Галичині—до кінця ХІХ століття, а на Наддніпрянській Україні—навіть до 1917 р. Адже, як слушно вказав І.Лисяк-Рудницький, “самостійники не висунули теоретика, котрий міг би сягнути рівня Драгоманова в інтелектуальному відношенні“.¹⁸⁷ Очевидно, це також спричинилося до практичного унеможливлення виникнення в ХІХ ст. впливового українського консерватизму.

Об’єктивне дослідження політичних поглядів Драгоманова довгий час стримувалося на Україні через обов’язкове ритуальне цитування та “тлумачення“ негативних відгуків Леніна про українського мислителя. Вождь більшовиків, як відомо, кілька разів писав про Драгоманова як про “націоналістичного міщанина“¹⁸⁸ і ці відгуки (до речі, зроблені на адресу

186 Omeljan Pritsak and John Reshetar, Jr., 'Ukraine and the Dialectics of Nation-Building,' pp. 33-34.

187 Ivan L. Rudnytsky, 'The First Ukrainian Political Program: Mykhailo Drahomanov's "Introduction" to *Hromada*,' in his *Essays...*, p. 261.

188 Див. В.И. Ленин, “Критические заметки по

покійного) стоять на межі політичної полеміки і прямої образи. Р.П.Іванова, В.Г.Сарбей, П.М.Федченко та інші радянські дослідники, які ще у 1960-х роках взяли за відновлення справедливої історичної оцінки спадщини Драгоманова, наразилися на різні штучно створені перешкоди або навіть переслідування. І практично до кінця 1980-х років жоден український науковець не мав можливості опублікувати свою незгоду із ленінськими дефініціями.

Натомість західні українознавці (насамперед І.Лисяк-Рудницький, але згодом ціла плеяда молодших істориків) активно досліджували спадщину та політичну діяльність Драгоманова. Ідейний портрет мислителя сприймається в західному українознавстві головно в системі оцінок, розроблених І.Лисяком-Рудницьким. Нам здається, однак, що подекуди вони є надто прямолінійними. Наприклад, Лисяк-Рудницький пише, що думка Драгоманова “репрезентувала собою змішання ліберально-демократичних, соціалістичних і українських патріотичних елементів на позитивістському філософському підґрунті”.¹⁸⁹ Слід було б відзначити, однак, що Драгоманов постійно критикував обмеженість позитивізму вже навіть в київський період своєї творчості. Наведемо хоча б одну досить показову цитату: “Самий Ог.Конт підвів усі явища історичного життя під рубрики—теологічну, метафізичну і позитивну, котрі без перетягнень не можуть пояснити

національному вопросу,” у: Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 24, стор. 144; він же, “О праве наций на самоопределение,” там само, т. 25, стор. 297 (примітка).

¹⁸⁹ Ivan L. Rudnytsky, 'Drahomanov, Mykhailo,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, p. 754.

всіх явищ життя політичного та соціального“.¹⁹⁰ Свого часу В.Л.Лукеренко досить переконливо показав у своїй книжці, що Драгоманов переріс позитивізм і був його критиком.¹⁹¹

Надзвичайно важливим є питання про ставлення Драгоманова до російських революціонерів-народників. Західна історіографія традиційно робить наголос на тому, що Драгоманов протистояв терористичній тактиці, диктаторським схильностям та прихованому шовінізму народників як переконаний конституціоналіст та противник участі українців в російських революційних організаціях.¹⁹² Вивчення праць самого Драгоманова показує, що цю оцінку слід дещо уточнити. А саме, Драгоманов був не так противником участі українців узагалі, як прихильником перебудови цих революційних організацій на федеративних засадах: “...В Росії будь-якого роду прогресисти, а особливо соціалісти, повинні б намагатися підірвати принцип влади та централізації і на практиці, і ґрунтувати всі свої плани і дії і до, і під час, і після перевороту на принципі протилежному: децентралізації та федерації“.¹⁹³

190 М. Драгоманов, *Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит* (К., 1869), стор. 389.

191 В.Л. Лукеренко, *Світогляд М.П. Драгоманова* (Київ: Наукова думка, 1965), стор. 42-43.

192 Ivan L. Rudnytsky, 'Drahomanov, Mykhailo,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, pp. 753-754.

193 М.П. Драгоманов, “Народная воля“ о централизации революционной борьбы в России,“ у: *Собрание политических сочинений*, т. 2 (Париж, 1906), стор. 401-402. Докладніше про це див.: Р.П. Іванова, “М.П. Драгоманов і революційне народництво (Друга половина 70-х—початок 80-х рр. XIX ст.),“ *Український історичний журнал*, 1966, ч. 9, стор. 46-58.

Високо оцінює західна історіографія (і причому не тільки в історичному плані) курс М.П.Драгоманова на поширення прав національних меншин. В його програмі культурної автономії болгар, євреїв, греків, німців та ін. Лисяк-Рудницький схильний вбачати навіть початки політики “багатокультурності”, що офіційно здійснюється, наприклад, в сьогоднішній Канаді.¹⁹⁴ Але “велику”, так би мовити, національну політику Драгоманова західні дослідники звичайно піддають суворій критиці. Конкретніше, йдеться про скептичне ставлення Драгоманова до ідеї незалежної української державності. Звичайно, визнає І.Лисяк-Рудницький, ця ідея в час, коли він жив, ще не оформилась політично, та й реальних передумов для незалежності Драгоманов не бачив.¹⁹⁵ Однак, слід визнати також, що Драгоманов не підтримував цю ідею не стільки через практичну складність її реалізації, скільки через власні відмінні (федералістичні) ідейні міркування. На думку Лисяка-Рудницького, Драгоманов як прихильник доктрини анархізму і федераліст виробив “помилкову концепцію свободи”, пріоритет в якій віддавався “загальногромадським” цінностям перед національними. Ця “головна помилка” Драгоманова, продовжує історик, і була “причиною недооцінки ним важливості національної держави як незамінного хранителя національної свободи”¹⁹⁶.

Нам здається, що оцінювати політичні теорії

194 'Round-Table Discussion,' in *Ukrainian-Jewish Relations...*, p. 488.

195 Ivan L. Rudnytsky, 'The First Ukrainian Political Program....' p. 270.

196 Там само, p. 271-272.

минулого з точки зору їх “помилковості” взагалі є досить тяжкою і невдячною справою. Адже та, яка при цьому розглядається як єдино вірна, наступним поколінням дослідників може так само здатися нашою “головною помилкою”. Драгоманов, очевидно, не ігнорував проблеми національної свободи. Він розумів як реалізацію ідеї свободи і особистості, і народу таку форму державного і громадського ладу, як федеративний союз громад (общин), країв та областей. Ще перебуваючи в Києві, М.П.Драгоманов у 1873 р. писав в організованому ним листі з Наддніпрянської України до органу галицьких народолюбів—газети “Правда”: “Яко слов’яни і українці, ми визнаємо себе приятелями федеративної системи—т.є. не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей та широкого самоуправу земського і громадівського”.¹⁹⁷ Саме у федеративній організації суспільства Драгоманов бачив можливість реалізації національної свободи, і навіть політична свобода в Російській імперії була для нього вторинною, як “немислима без визнання рівноправ’я та самоврядування всіх її народів, тобто без федеративного ладу”.¹⁹⁸

Не менш важливим є питання про історичний контекст і продовжувачів драгоманівського соціалізму. В його творчості та діяльності вперше оформився той національний тип соціалізму, що став попередником

197 М.П. Драгоманов, “Австро-руські спомини,” у: Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці у 2-х тт.*, т. 2 (К.: Наукова думка, 1970), с. 218.

198 М.П. Драгоманов, “Русский кулак и болгарская свобода,” у: Драгоманов, *Собрание политических сочинений*, т. 2 (Париж, 1906), стор. 520.

українського “національного комунізму” років революції. “Громадівський соціалізм” Драгоманова має багато спільного із іншими так званими “аграрними соціалізмами” в Європі (особливо Східній) другої половини XIX ст. Показовою, однак, була його принципова відмінність від “найближчого” з них— російського народницького соціалізму. Хоча Драгоманов іноді і називав себе “останнім прудонівцем”, він високо цінував роль демократичних представницьких установ і підкреслював, що “соціалізму не може бути в тій громаді... де не заведено ще уставної парламентської держави...”¹⁹⁹ Неодноразово виступав він проти народницької ідеї “рятівної диктатури”, не ідеалізував, подібно до російських революціонерів, селянську общину як “носія соціалізму”, а бажав натомість її модернізації у селянську артіль в дусі теорій “культурного землевпорядкування” О.Енгельгардта, не бачив можливості соціалізму без просвіти селянства, якою мусила б зайнятись інтелігенція.²⁰⁰ Ці та інші риси драгоманівського соціалізму дають нам право назвати його цілком відмінною від російської і значно демократичнішою оригінальною українською версією соціалізму.

Але в будь-якому разі є очевидним, що значення Драгоманова в історії українського національного відродження не можна зводити до створення української версії соціалізму. Показовою в цьому відношенні є ціла низка праць західних українознавців, що з’явилися наприкінці 1970-х—на початку 1980-х

¹⁹⁹ Цит. за П.М. Федченко, *Михайло Драгоманов: Життя і творчість* (К.: Дніпро, 1991), стор. 157.

років, що вони характеризують Драгоманова як провідного діяча українського національного руху, організатора українського життя на еміграції тощо.²⁰¹

В плані розгляду драгоманівського соціалізму треба вказати і на вплив Драгоманова на політичне життя Західної України. На думку більшості дослідників, аж до смерті Драгоманова в 1895 р. цей вплив був буквально вирішальним. У першу чергу, Драгоманов був першим українським політиком, що охопив у своєму політичному мисленні всі етнічні українські землі, включно із Закарпаттям. Щоправда, в останньому панували русофіли, тому перемога народовців, а потім, під впливом Драгоманова, радикалів у Галичині призвели до певного відчуження українського відродження на Закарпатті.²⁰² В Галичині ж вплив Драгоманова був значним. Для галицького українського руху він вважав необхідним вести боротьбу проти внутрішнього клерикалізму і консервативних тенденцій, особливо важливу у той час, поки Галичина залишалася—через заборону українського слова і відсутність політичних свобод в Російській імперії—центром українського відродження. Говорячи про становлення українського соціалізму, І.Лисяк-Рудницький зауважує, що “невеличка

200 Там само, стор. 144-164.

201 Yury Boshyk, 'A Chapter from the History of the Ukrainian Diaspora: M. Drahomanov's "Hromada", the Ukrainian Printing House in Geneva and A.M. (Kuzma) Liakhotsky,' *Journal of Ukrainian Graduate Studies*, vol. 3, no. 2 (Fall 1978), pp. 25-39; John-Paul Himka, *Socialism in Galicia...*, pp. 46-56; Roman Solchanyk, 'Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukaze: A Note on the Ukrainian Question at the 1878 International Literary Congress in Paris,' *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 1, no. 2, (June 1977), pp. 225-229.

202 Paul R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity...*, p. 51.

емігрантська група—Женевський гурток (Драгоманов, Подолинський, Павлик)—“була зародком українського соціалістичного руху, але в ті часи її безпосередній організаційний вплив сягав лише Галичини”.²⁰³ Саме цей гурток, а також віденське видавництво соціалістичних брошур Подолинського і Терлецького переважно мають на увазі, коли дослідники ведуть мову про український соціалізм.²⁰⁴ Але цитовані вище слова Лисяка-Рудницького про “організаційний вплив” Женевської групи стосуються насамперед галицьких радикалів. Власне Радикальна партія, котру вітчизняні історики характеризували як таку, що мала “революційно-демократичне спрямування”²⁰⁵, оформилась у жовтні 1890 р. Однак групи молоді, незадоволені все більшим соціальним консерватизмом народовців (особливо—політикою братів Барвінських), називали себе “радикалами” вже з середини 1870-х років. Як більш конкретну дату можна назвати 1876 р.

203 Ivan L. Rudnysky, 'The Intellectual Origins...', pp. 133-134.

204 Слід додати, однак, що твори “українських соціалістів,” особливо Драгоманова, у 1870-х—90-х роках у значних кількостях проникали на Наддніпрянську Україну і використовувалися у пропаганді. Молодогромадівці (особливо так звані “драгоманівці” кінця 80-х—90-х рр.; докладніше про них див.: Р.П. Іванова, *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі...*, стор. 184-185) знаходились під значним впливом ідей “українського соціалізму”. Численні повідомлення про поширення в Російській імперії виданих за кордоном творів Драгоманова містять архівні фонди. Див., наприклад: ЦДІА України, фонд 442, опис 831, справа 315, арк. 18 зв. (1878 р.); фонд 419, опис 1, справа 228, арк. 28-29 (1878 р.); фонд 442, опис 830, справа 125, арк. 2 (1880 р.); фонд 733, опис 1, справа 11, арк. 3 (1881 р.); фонд 317, опис 1, справа 98, арк. 7 зв. (1882 р.); справа 493, арк. 7 (1890 р.); фонд 336, опис 1, справа 26, арк. 93, 94 (1893 р.) та ін.

205 М.В. Кугутяк, “Радикальна партія у Східній Галичині,” *Український історичний журнал*, 1990, ч. 10, стор. 57.

коли Франко і Павлик взяли під свій контроль студентський часопис “Друг” і розгорнули боротьбу як проти русофілів з їх “язичієм” та царськими грошима, так і проти народовців з їх посередньою літературною продукцією та соціальним консерватизмом.²⁰⁶ Світогляд цієї радикальної молоді мав виразно соціалістичне забарвлення.

Тут доречним буде вказати на непоборні проблеми, які постійно стояли перед українськими соціалістами. Їх вдало сформульовано у книзі Дж.-П.Химки і, хоча в ній йдеться лише про галицький соціалізм, положення канадського історика легко можна поширити і на українських соціалістів в Російській імперії.

Отже, Дж.-П.Химка формулює три проблеми українських соціалістів у Галичині: 1) необхідність—через незначний власний вплив на маси і неможливість розвинути власну інфраструктуру—співпрацювати або з польськими соціалістами, або з народовцями, причому ні перше, ні друге не було для них задовільним (порівняй: співпрацювати з російськими соціалістами або старогромадівцями); 2) пошуки свого “пролетаріату” серед ремісництва, нечисленного національно свідомого робітництва і, нарешті, селянства; 3) у зв’язку із цим, проблема методів пропаганди своїх ідей: зокрема, власного друкованого органу або друкарні та поширення видань.²⁰⁷

²⁰⁶ Я. Грицак, “...Дух, що тіло рве до бою...”: Спроба політичного портрета Івана Франка (Львів: Каменяр, 1990), стор. 47, 49.

²⁰⁷ John-Paul Himka, *Socialism in Galicia...*, p. 106.

Так чи інакше, у випадку галицьких радикалів найбільш успішною виявилась все ж пропаганда на селі, особливо ж після створення Радикальної партії у 1890 р. Їм вдалося, як показує Дж.-П.Химка, витіснити тісно пов'язане із народовцями уніатське духовенство із впливових інститутцій на селі—кооперативів, читалень та ін.²⁰⁸

Ідейним лідером галицьких радикалів був Іван Франко. (Цікаво відмітити тут, що в західному українознавстві, на відміну від колишньої радянської історіографії, немає монографічних досліджень, спеціально присвячених С.Подолинському, М.Павлику, О.Терлецькому та іншим “українським соціалістам“; наскільки нам відомо, над книгою про Подолинського працює канадський історик проф. Р.Сербин). Література про Франка ж, звичайно, є величезною. Однак серед книжок, виданих за останні десятиліття на Україні, лише новітнє дослідження Я.Й.Грицака²⁰⁹ вирізняється переоцінкою усталених ідеологічних стереотипів.

В західній літературі портрет Франка—ідеолога і політика—традиційно малюється двома фарбами, із розрізненням молодого і зрілого мислителя. (На жаль, у солідному монографічному дослідженні Дж.-П.Химки виклад доведено лише до 1880-х років). Молодий Франко—учень Драгоманова, соціаліст, що із захопленням читає Маркса, непримиренний критик існуючого соціального ладу.²¹⁰

208 Там само, pp. 124-140.

209 Я. Грицак, “...Дух, що тіло рве до бою...“: Спроба політичного портрета Івана Франка (Львів: Каменяр, 1990).

210 John-Paul Himka, *Socialism in Galicia...*, pp. 56-64; 118-121; А.

Але в середині 90-х років (1895—смерть Драгоманова, прийняття радикалами самостійницької програми) у світогляді його, на думку західних дослідників, відбувається злам. Франко “поступово відходить від чистої драгоманівської доктрини“, його політичною філософією стає “демократичний націоналізм”²¹¹ (цей термін реабілітовано, нарешті, у вітчизняній історіографії Я.Й.Грицаком).²¹² Зрілий Франко був серед перших публіцистів, що висловилися за повну політичну незалежність України. Показовими для другого періоду його діяльності є участь у створенні Національно-Демократичної партії (1899 р., у програмі—вимога державної незалежності), звинувачення свого вчителя Драгоманова у “пов’язанні долі України з Росією”²¹³ та статті, що обґрунтовували самостійницьку ідею (насамперед “Поза межами можливого”).²¹⁴ Значно лояльніше ставився Франко у цей період до Австро-Угорських державних інституцій та суспільного ладу.²¹⁵ Всі ці положення поступово визнає і сприймає і пост-радянська історіографія.²¹⁶

Zhukovsky, 'Franko, Ivan,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, p. 947.

211 Ivan L. Rudnytsky, 'Ukrainian-Jewish Political Relations in Nineteenth-Century Ukrainian Political Thought,' in Howard Aster and Peter J. Potichnyj, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988), p. 78.

212 Я. Грицак, “...Дух, що тіло рве до бою...,” стор. 170.

213 Іван Франко, “Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова,” у: Франко, *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 45 (Київ: Наукова думка, 1986), стор. 423-439.

214 Іван Франко, “Поза межами можливого,” там само, стор. 276-285.

215 Leonid Rudnytsky, 'The Image of Austria in the Works of Ivan Franko,' in *Nationbuilding and the Politics of Nationalism...*, p. 239.

216 Я. Грицак, “...Дух, що тіло рве до бою...”; І.П. Денисюк,

Багато іронічних слів сказано західними українознавцями про створений в радянській історіографії “імідж” Франка—“революціонера-демократа”. І.Лисяк-Рудницький стверджує, що Франко не міг бути революціонером, оскільки “не брав участі у підпільній змовницькій діяльності та не проповідував насильницької революції”.²¹⁷

Нам, однак, це здається певним спрощенням чи непорозумінням. Сам Франко писав з цього приводу: “Під словом “всесвітня революція” я не розумію всесвітній бунт бідних проти багатих, всесвітню різанину; се можуть під революцією розуміти тільки всесвітні рутенці, плосколоби та поліцаї... Я розумію під революцією іменно цілий великий ряд таких культурних, наукових і політичних фактів, будь вони криваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу і цілий розвиток якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу”.²¹⁸

Таке ж потрактування революції можна вбачати і у відомих рядках: “Вічний революцьйонер— // Дух, що тіло рве до бою, // Рве за поступ, щастя й волю...” та “Вічний революцьйонер— // Дух, наука, думка, воля...”²¹⁹ Якщо ж йдеться про значення радянського терміну “революціонер-демократ”, то він найкраще

“Деякі “білі плями” франкіани,” *Слово і час*, 1990, ч. 11, стор. 22.

217 Ivan L. Rudnytsky, 'A Publication of the German Writings of Ivan Franko,' *Slavic Review*, vol. 26, no. 1 (March 1967), p. 145.

218 Іван Франко, “Лист до О.М. Рошкевич, 20 вересня 1878 р.,” у: Франко, *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 48 (К.: Наукова думка, 1986), стор. 111.

219 Іван Франко, “Гімн. Замість пролога,” у: Франко *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 1 (К.: Наукова думка, 1976), стор. 23, 24.

відповідає, як ми вже казали, західному визначенню “популіст”. Очевидно, справедливість такого визначення щодо Франка, принаймні у деякі періоди його життя, важко було б заперечити.

Зате подвійно справедливою є критика західними дослідниками спроб радянської історіографії применшити значення Франкової критики марксизму. Традиційним поясненням було таке: Франко, мовляв, критикував не марксизм як такий, а його “опортуністичне викривлення” австрійськими та німецькими соціал-демократами і в такий спосіб був начебто близький до “справжнього” марксизму.²²⁰ Подекуди ця теза доводилась до абсурду, наприклад, у твердженнях, що “помилковість позиції Франка була не в самому факті такої критики..., а в тому, що в ряді випадків він не зміг на противагу помилковим інтерпретаціям сформулювати вірну альтернативу, що повністю відповідала б духові творчого марксизму...”²²¹

Однак західні, а останнім часом і українські вчені переконливо показали, що Франко, власне, критикував (австро)марксизм не “зліва” а “справа”, протиставляючи інтересам пролетарів “без батьківщини” інтереси нації. Не мав він ілюзій і з приводу майбутньої соціалістичної держави: “І стара біда—нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів—усе одно, чи родовитих, чи вибраних—над мільонами членів народної

220 І.І. Басс, А.А. Каспрук, *Іван Франко: Життєвий і творчий шлях* (К.: Наукова думка, 1983), стор. 376.

221 А.Ю. Войтюк, “До характеристики світогляду Івана

держави“.²²² Французький історик А. Жуковський справедливо визначає цитовану вище статтю “Що таке поступ?” як переконливу критику комуністичної концепції держави.²²³ Можна тільки додати— повністю підтверджену історичним досвідом СРСР.

Значення постаті Франка в історії українського національного руху не можна, однак, звести до його ролі українського інтерпретатора соціалізму і/або ідеолога національної державності. Фактично лише один П. Магочі в цілій західній франкознавчій літературі наголошує іншу, не менш важливу, роль Франка: він приніс на бік прихильників вжитку народної української мови в літературі та науці силу літературного генія, що у значній мірі спричинилося до перемоги над русофілами і у підсумку забезпечило культурну єдність всієї України.²²⁴ Хоча і не до такої міри, як Шевченко, Франко все ж зробив своєю літературною творчістю для українського національного відродження не менше, ніж громадською і науковою діяльністю та журналістською працею.

В цілому все ж є очевидним, що як саме поняття “український соціалізм“ (щодо 1870-х—90-х рр.), так і постаті його теоретиків та діячів потребують дальшого вивчення і чіткішої оцінки, що ґрунтувалася б на

Франка,“ *Радянське літературознавство*, 1989, ч. 6, стор. 29.

222 Іван Франко, “Що таке поступ?,” у: Франко *Зібрання творів у 50-ти тт.*, т. 45 (К.: Наукова думка, 1986), стор. 342.

223 A. Zhukovsky, 'Franko, Ivan,' *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 1, p. 940.

224 Paul R. Magocsi, 'The Language Question as a Factor in the National Movement in Eastern Galicia,' in *Nationbuilding and the Politics of Nationalism...*, p. 235.

вивченні архівних джерел та оригінальних праць того часу.

Висновки

Найважливіші висновки нашого розгляду концепцій історії українського національного руху ХІХ—початку ХХ ст., і, докладніше, 1840-х—1880-х рр., можна звести до наступного.

Український національний рух в цілому розвивався відповідно до моделі, що описує закономірності розвитку всіх пригноблених (бездержавних) європейських націй у нові часи. На думку автора, найкраще пасує для його періодизації і аналізу дещо змодифікована модель М.Гроха з її академічною, культурною та політичною фазами.

Водночас специфіка розвитку національного руху, зумовлена неповним соціальним складом української нації перед 1917 р., браком територіальної єдності українських етнічних земель та іншими факторами, спричинилася до його недорозвинутості (зокрема, незавершеності політичної фази) у дореволюційний період.

Більшість принципів рис розвитку українського дореволюційного національного руху було закладено у 1840-і—1880-і роки: єдність і боротьба національно-визвольної та соціально-визвольної тенденцій (націоналізму та соціалізму), оригінальні форми існування руху (громади, “Просвіти“, політичні товариства), різниця проявів і темпів розвитку руху в Галичині і на Наддніпрянській Україні, федералістична

програма і практична відсутність консервативного крила українського руху в Російській імперії, швидше сприйняття самостійницької програми, зв'язок з кооперативним рухом і успішна пропаганда на селі в Галичині й т. ін. Дальший розвиток українського національного руху поглиблював і розвивав ці тенденції.

Як західна, так і радянська історіографія зробили значний внесок у концептуалізацію історії українського національного руху, хоча значення їх внеску послаблюється для першої багатолітньою відірваністю від архівних джерел і схильністю до певних стереотипів, а для другої—ідеологічною тенденційністю. Українська пост-радянська історична наука тільки-но розпочала теоретичне осмислення замовчуваних або викривлюваних раніше фактів історії національного руху.

Історія українського національного руху досі має свої малодосліджені питання, серед яких (навіть якщо говорити лише про 1840-і—1880-і роки): роль традицій та міфологій в національному русі, феномен “малоросійської” свідомості, подвійна лояльність цілої верстви чиновників-українських патріотів в Російській та Австро-Угорській імперіях і ціла низка конкретних тем—таких, як діяльність київської громади чи початки української парламентської політики в Австро-Угорщині. Співробітництво та взаєморозуміння пост-радянських та західних українознавців у розробці цих тем поки що не стало глибоким і плідним. Але перший і найважливіший крок—зняття ідеологічних стереотипів—вже зроблено.

Зміст

Вступ	7
<i>Глава 1. Український національний рух ХІХ—початку ХХ ст.: Загальноєвропейська модель і українська специфіка</i>	
§1. Термінологічні шукання дослідників національного руху. Історія України та українського національного руху у світлі теорії “історичних” та “неісторичних” націй	13
§2. Періодизація історії українського національного руху ХІХ—початку ХХ ст.: у пошуках критерію	36
<i>Глава 2. До теоретичного осмислення історії українського національного руху 1840-х—1880-х рр. у сучасній історіографії</i>	
§1. Кирило-Мефодіївське товариство і Т.Г.Шевченко. Революційні події 1848 р. у Галичині	51
§2. Громадський рух 1860—70-х рр.: громади, боротьба москвофілів та народовців у Галичині	78
§3. “Український соціалізм”. Оцінка поглядів і діяльності М.П.Драгоманова та І.Я.Франка	100
Висновки	123

Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст.

Сергій Єкельчик

У книзі розглядаються сучасні спроби концептуалізації історії розвитку українського національного руху.

У першій главі автор зосереджується на висвітленні загальноєвропейської моделі та національної специфіки в українському русі ХІХ та початку ХХ ст., проблемах періодизації його історії. Друга глава присвячена докладнішому аналітичному оглядові сучасної історіографії українського національного руху 1840-1880-х років, від кирило-мефодіївців та подій 1848 р. у Галичині до поглядів і діяльності Михайла Драгоманова і молодого Івана Франка.

Сергій Єкельчик працює науковим співробітником Інституту історії України АН України. Кандидат історичних наук, автор кількох статей з проблем історії та історіографії України ХІХ і ХХ ст.

ISBN 0 7326 0546 6